

EUSKERAZAINZA

EUSKERAREN ERRI AKADEMIA
Academia Popular de la Lengua Vasca
L'Academie Populaire de la Langue Basque

LIX Zenbakia

2007n. urtea-1

EUSKERAZAINZA.....

ERRIZ ERRI.....

ERRI-EUSKERA LANTZEN.....

EUSKARAZAINZA. Euskeraren Erri Akademia.

Z. N. A. /C. I. F. G 20/127. 759

Eusko Jaurlaritzaren Elkarte Erroldan, 1136 zenbakia.

Erri Zuduzkotasunaren Aldarrikapena (BOE 45/1981 eta EE. AA. 96/1984)

Colón de Larreategi, 14-2ª 48001 BILBAO

AURKIBIDEA

	Orr.
ATARIKOA (Olazar'tar Martin'ek)	6
AITA SANTI ONAINDIA'REN LANA ZABALTZEN (Olazar'tar Martin'ek)....	7
INTERNET (Ana Uriarte'ren itzaldia)	8-21
JUANA ALBRIT (Atutxa'tar Paul'en itzaldia)	22-63
ANA MARIN MARGOLARIA (Latxagak)	64-66
MARCAS DE LAS REFLEXIONES VERBALES DE LAS TERCERAS PERSONAS	67-89
SAN F. XABIER'EN KANTU ZAR BAT (Latxaga'k)	90-96

ATARIKOA

Jakiña da, urtero zenbaki bi ateratekoa dala gure asmoa, EUSKERAZAINTZA aldizkariari buruz. Beioa zuen eskuetara aurtengo (2007) lenengoa.

Gure aldizkari onek baldintza bi izatea nai genezake. 100 orrialde inguru eta idazlanen gaiak sakonak.

Lenengo idaz-lanaren gaia sakona ta zabala da, Aita Santi Onaindia'ren lan gziak zabaltzea, biaiña idaz-lan au ez da albistea emoteko eta guztiok idazle jator eta ugari oneri dautsaguna maitasuna agertzeko baiño.

Internet'eri buruz Ana Uriarte'k egin eban itzaldia bai, gai sakona da, baiña ordu baten mugatua izateak emoten dautso arintasuna. Dana dala, sarriagotan be agertuko degu zerbait gai onei buruz. Bearrezkoa da gure aldi onetan. Eta Ana'k asko daki!

Gure Paul Atutxa'k Joana Albrik artu dau bere itzaldirako, baiña berak sarritan egiten dauan lez, gaia oso zabal artzen dau eta Naparroa'ko erregeen eta euren sendien barria emoten dausku, azkenean Labrit bere lekuan jarteko.

Latxaga (Jose Maria San Sebastian) zalea da bere idaz-lanak zorrotz artzen. Orrelantxe aztertzen ditu Ana Marin gure margolariaren bizitza eta lana orrelantxe agertzen dauz onen bereiztasunak.

Iñok ezin ukatu izango dau Laka'ren lanak sakonak eta ondo oiñarrituak diranik. Gazteleraz idazten dausku baiña arretaz irakurten ba'dogu, aitzu egingo gara gazteleraz dagoala uste izateko. Gure arreta oso-osoan gaira joango da.

Eta, amaitzeko, Latxaga'ren beste lan ban bat, billaketa-giroan jatorkuna. Aurten Jabier'en 500n urtea ospatzen dogulako, santu onen abesti zar bat dakarskigu. Lenengo bere beste billaketa batzuk gogoratzen dauz, geuk oraintsu argitaratukoak batzuk eta gero "Euskalerra'ren alde" aldizkaritik artu duan abesti zaar oneri egiten dio azterketea.

Izan daitela zenbaki au irakurle guztion argibiderako

OLAZAR'tar MARTIN,
ZUZENDARIAK

AITA SANTI ONAINDIA'REN LANA ZABALTZEN

2006-11-23'an garrantzi aundiko batzarra egin gendun Amorebieta-Etxano'ko udalaren batzar-tokian.

Geure inguruan laguntzaileak genduzala batu giñanak oneik izan giñan: Alkate jauna, Foru Aldundiko Gotzon Lobera jauna, Larra'ko aita karmeldarren Nagusia, eta agiri au izenpetzen dodana Euskerazaleak Alkartean lendarakari lez.

Gaia Aita Santi'ren lan guztiak zabaltzea zan. Poz aundia geunkan, guztiok idazle onen lagun aundiak giñalako.

Eta zelan zabalduko da Aita Santi'ren lana, larogei-bat liburu eta aldizkarietako ainbeste lan?

CD bat argitaratutako goi-maillako ikastegietarako eta, mundu guztiak ikusi ta aztertu al dagian, internet'era sartuta.

Itunaren argazkizko aldakia agertzen dautzuegu, baldintza guztiak ikusi al dagizuezan.

OLAZAR'tar MARTIN,

EUSKERAZALEAK ALKARTEAREN ETA AMOREBIETA-ETXANO´KO UDALAREN ARTEAN

ITUNA

2006n urtean, zemendiaren ogeitalrugarren egunean alkartzten dira:

Alde batetik: David Latxaga Ugartemendia jauna, **AMOREBIETA-ETXANO´KO UDALAREN Alkate Lendakari lez** (eta beronen izenean eta ordezkari gisa, orretarako bear dan lez almanduta), eta bestetik **Olazar eta Uribe´tar Martin jauna, EUSKERAZALEAK ALKARTEA´ren lendakaria.**

Alkarkide biak itun au egiteko eskubidea eta gaitasuna daukela autortzen dautsoe batak besteari eta auxe erabagi ta izenpetzen dabe:

1. **Euskerazaleak Alkartea, Aita Santi Onaindia´ren** lan osoa digitalizatzen dabil, gero Alkarte onek berea dauan www.euskerazaleak.biz web orrian argitaratzeko.
2. Lan ori osotzeko **Euskerazaleak Alkartea** berbea emoten dau bere lan ori CD bater argitaratuko dauala, orretarako Larrea´ko Aita Karmeldarren Lekaide-etxebetik bear dan baimena lortuta, oneik diralako Aita Santi Onaindia´ren lan osoaren jabeak.
3. **Amorebieta-Etxano´ko Udalak Ametx Erakunde Autonomoaren bidez, 3.500 €** ordainduko dautsoz Euskerazaleak Alkarteari lan ori aurrera eroteko.
4. Lana 2006 urtean zear burutuko da. Ori egiteko daukagun epea Zezeilla´ren 15ean amaitzen da.
5. CD´en aurreko orriaren baimena eta oneri dagokion azali eta 1.000 aldaki izango diraia zeatz esanda, **Amorebieta-Etxano´ko Udalaren** jabetzakoa izango da. Orretarako Amorebieta-Etxano´ko Udalaren "logo" bat sartuko da CD´an eta azalean, auxe difoala:

Amorebieta-Etxano´ko
udalaren
argitaratua

Larrea´ko Aita Karmeldarren
baimenagaz egindako lana

Euskerazaleak Alkartea´k egindako lana

Amorebieta-Etxano´ko Alkatea

David Latxaga Ugartemendia

Euskerazaleak Alkartearen Lendakaria

Olazar eta Uribe´tar Martin

INTERNET

Ziur nago zuetako askok leendik be zeozer jakingo dozuela, Internet´eri buruz; geiago oraindino, baleiteke zuetako batzuk ni zuekaz egongo nazen ordu bete onetan azalduko deusuedana baino geiago jakitea. Orregaitik, eskatu gura deusuet zeozer ulertu ez dozuenok eta zeozer gaiñeratu gura dozuenok edozein momentutan eskua altzau eta nire jarduna ebagitea.

Geiago edo gitxiago, danok entzun doguz Internet´eri buruzko kontuak. Askok pentsauko dozue: telebisinoan, irratian, egunkarian eta irakurten dodazan aldizkarietan, geratu barik egiten dabe berba Internet´eri buruz, baina askotan gertatzen jat ez dodala ulertu esan gura izan dabena; edo zalantza batzuk argitu gura dodaz, esate baterako, ea edozein konektau leiten Internet´era, ea segurua dan bertara sartzea, eta abar.

Itaun orretariko batzuk erantzuteko, gaurko berbaldi au zati bitan banatuko dogu: alde teorikoa, batetik, eta alde praktikoa, bestetik. Praktikeari jagokonez, euskerearen munduan billatu geinken informazioa azalduko dogu, zelan ikusi geinken, zelan gorde leiteken... Ori bai, kontuan euki bear dogu Internet´en topautako informazioa ezingo dogula inoz manipulau, aldatu, eta aldaketa orreek gorde (ez bada informazio ori guk ipini dogulako Internet´en, aurrerago ikusiko dogun moduan).

Aurrera jarraituko dogu.

TEORIA

Internet berbak ainbat alderdi artzen dauz bere barruan, baina gaurkoan ezagunenak bakarrik azalduko doguz: **posta elektronikoa**, batetik, eta **informazioaren mundua**, bestetik. Informazioari jagokonez, ikusiko dogu zelan diseinetan dan Internet´en argitaratzen dan informazioa, zelan emoten jaken informazio orren barri Internet´en gainerako erabiltzaileei eta abar.

Sare-konexioak

Gure etxetik sarera konektetako, leenengo eta bein gure ornitzaileak emondako erabiltzaile-izena eta pasa-itza bear doguz. Zeozelan esateko, bankuko kutxatik dirua ateratzeko erabilten dogun txartelaren antzera erabilten da. Sarera konektetako, konexino normala edo ‘tarifa finkoa’ (erdaraz, ‘tarifa plana’) esaten jakona erabili geinke. Tarifa finkoa aukeratzen ba´dogu, ilero kuota bera ordaindu bear dogu, eta orrek egunean ordu-kopuru jakin bat konektetako aukerea emongo deusku. Baina Internet persona askok erabilten dabe; orregaitik, konexino askotan erabilteko asmoa badogu, komenidu jaku banda zabaleko konexino edo ADSL esaten jakona aukeratzea (ostantzean, sano abiadura txikia eukiko dogu, eta denpora asko bearko dogu Internet´en leku batetik bestera nabegetako, informazioa deskargetako, etab.). Gaur egun, eskaintza zabala dago, kompetentzia andia dagoalako Internet´erako konexino eskaintzen daben enpresen artean. Adibidez, Euskaltel´ek pakete berean eskaintzen dauz ADSL + TBko 20 kanal + telefono finkoetara egindako deiak, eta ori guztia ilean 20 euro baiño gitxiago ordain-

duta; Telefónicak, osterá, ilean 10 euro baiño gitxiagogaitik eskaintzen dau antzeko paketea (orain arte, normalena zan Internet´erako konexinoagaitik 30 euro ordaintzea, eta aparte telefono-deiak ordaindu bear izatea). ADSL konexinoa eukiz gero, eguneko 24 orduetan tarifa bera ordaintzen da, eta ez dago ordutegi-murrizketarik; gainera, askoz arinago nabegau leike, eta ez dau gure oiko telefono-linea eteten, au da, Internet´era konektatuta gagozan bitartean be telefono-deiak egin edo jaso geinkez.

Posta elektronikoa

Auxe da posta elektronikoaren oinarria: leenengo, programa egokia auke-ratu bear dogu; gero, mezua idatzi bear dogu; ostean, jagokon ornitzaillea-ren bidez (Euskaltel, Telefónica...) sarera konektau bear gara; eta, amaitze-ko, artzaillearen elbide elektronikoa idatzi eta mezua bialdu bear dogu. Gai-nera, mezuagaz batera beste dokumentu batzuk be bialdu aal doguz: argaz-kiak, word fitxategiak, etab. Mezua bialtzen dogun momentuan artzailea be sarera konektauta ba´dago, segundo gitxi batzuen barruan jasoko dau mezua bere ordenagailluan. Kontuan euki mezuak denpora bera tardetan dauela leku batetik bestera joaten artzaillea gure auzokoa bada edo Filipine-tako erri baten bizi bada.

Izan leitekena da gure mezua jaso dauan persona orrek erantzuna bialt-zea. Mezu ori jasoteko, sarera konektauta jarraitu bear dogu, edo, ostan-tzean, denpora batera barrero konektauta bear dogu, eta postontzian edo buzoian begiratu ea mezu barriren bat jaso ete dogun. Azken baten, oiko posteagaz egiten dogun gauza bera da: giltzagaz postontzia zabaldu eta eskutitzen bat jasoten dogunean, batzuetan ez dogu ezer erantzuten, baina beste batzuetan gutuna idatzi, gutun-azala itxi, elbidea ipini eta erantzuna Korreos´en bidez bialtzen dogu.

Posta elektronikoaren alde onak

Alde onak esan dot, nik neuk beintzat ez deusadalako ezelango arazorik ikusten. Arazoren bat izatekotan, posta elektronikoaren bidez jasoten dogun propagandea izango litzateke; baiña ori be, azken baten, etxeko postontzian jasoten dogun propagandearen antzekoa da.

Beste kontu bat da postea bialdu eta jasoteko erabilten dogun programa-mota. Ikusi besterik ez dago oiko postea kudeatu edo gestionetako dagoan enpresa-kopurua: danok ezagutzen dogun Korreos, posta-zerbitzu azkarrak (MRW, Fedex, etab.), eta abar. Posta elektronikoaren kasuan, eskaintzea askozaz be zabalagoa da; orregaitik, bai alde onak bai alde txarrak askozaz be nabarmenagoak izango dira.

Posta elektronikoari buruz berba egiten dogunean, elbide elektronikoaren zatiak ezagutu bear dira.

Asteko, ezinezkoa da bi lagunek izen bera eukitea probeedore edo orni-tzaile beragaz; orregaitik, erabiltzaile batek elbide elektroniko jakin bat euki-ten badau, ezinezkoa da beste persona batek elbide bera eskuratzea. Ori dala-ta, askotan karakterak erabilten doguz gainerako erabiltzaileakandik bereizteko. Informatikearen arloan, ez da gauza bera mirenetxeba@euskalnet.net edo miren.etxeba@euskalnet.net idaztea. Gogoan euki elbide elek-

tronikoa txarto idazten badogu eta guk idatzitako elbide ori existiduten ez bada, guk bialdutako mezu ori bueltan bialduko deuskula gure ornitzaileak.

Aztertu daigun nireizena@telefonica.net elbidea. @ karakterearen aurrekaldean guk gura dogun elbidea ipiniko dogu (beti be guk baino arinago beste nonok aukeratu ez badau). Ezin da zuriunerik erabili; horregaitik, puntua, azpimarrea eta bestelako karakterrak erabilten dira elbidea osotzen daberen zatiak bereizteko (dana dala, badira erabili ezin diran ainbat karaktere, informatikan esangura berezia daukienak: ?, *, :, etab.).

Arrobearen edo *a bilduaren* ostean (@) posta elektronikokoaren ornitzailearen izena azaltzen da: Telefónica, Euskaltel, etab. Izenaren ostean, 'puntua' eta bi-iru letra eukiko doguz. Orain arte, ezagunenak 'com', 'net' eta 'org' izan dira (laburdura orreek erakunde edo enpresa mota adierazoten dabe: merkataritza edo komertzioa, enpresea, erakundea...). Gaur egun, ostera, beste laburdura batzuk be erabilten dira; biz (Bizkaia adierazoteko, cat (Katalunia), eu (Europako Batasuna), etab.

Elbide elektronikoa eukiteko, ez dogu zertan ezer ordaindu. Ainbat ornitzailek elbide baten altea doan egiteko aukerea eskaintzen dabe. Kontuan artu bear dan bakarra da guk aukeratutako izena lendik be erabilita badago beste izen bat aukeratu bearko dogula.

Orren gainean gabilzanez, iru *w bikotxen* esangurea argitu gura dot. Artu daigun, adibidez, www.bizkaia.net elbidea. Elbide orrek esan gura dauana da baten bat (kasu onetan, Bizkaiko Foru Aldundia) nazinoarteko erregistro baten erregistrau dala izen orregaz, eta 'net' amaieraa aukeratu dauala (ingelesez, *sarea* esan gura dau). Beraz, web gunearen elbidea www.bizkaia.net izango da. Ori guztia dala-ta, Foru Aldundiaren zerbitzu guztien elbide elektronikokoaren bigarren zatia @bizkaia.net izango da, adibidez, administrazioa@bizkaia.net.

Orain, badakigu posta elektronikoa erabilteko leenengo sarera konektatu bear dogula, eta gero posta-zerbitzua eskaintzen deuskun ornitzailearengana. Ornitzailearengana konektetan garenean, saguagaz klik egin eta itauntzen deusagu: badaukazu mezu barririk niretzat? Ain zuzen be, etxeko postontzian giltza sartzen dogunean lez. Erantzuna baiezkoa bada, bialtzaileek gure postontzian itzitako mezu guztiak erakutsiko deuskuz. Guk mezu orreek irakurriko doguz, eta batzuk beste barik itzi eta beste batzuk erantzun egingo doguz. Orretarako, *erantzun* botoian klik egin, erantzuna idatzi eta *bialdu* botoiari sakatuko deusagu.

Posta jasoteko modu asko dagoz, ori egiteko programa asko dagoalako. Normalean, ostera, egiten doguna da posta etxeko edo bearlekuko ordenagailuan jaso. Dana dala, posta aldi berean ainbat lekutatik irakurteko aukerea be ba-dogu, adibidez, bearretik eta etxetik; baina ez gara orain orregaz luzatuko.

Argibide labur oneikaz amaitzeko: ez euki bildurrik Internet'eri. Arro egon bear dogu gure jakingurea asetzeko tresna parebakoa daukagulako esku artean. Orain dala amabost bat urte, pentsau be ez genduan egingo inoz ola-koak egiteko aukerarik eukiko genduanik: ikasketak aldi berean munduko ainbat lekutan egiteko aukerea, edozein lekutako informazioa jasoteko aukerea, guk Internet'en argitaratutako informazioa lau aizeetara zabaltzeko aukerea... Aurrerago ikusiko dogu ze aukera emoten deuskuzan erreminta altsu onek.

INTERNET = INFORMAZINOA = WEB GUNEAK

Internet'en uretan murgildu aurretik, adibide txiki bat ipini gura dot. Egunkaria, aldizkaria edo beste edozein argitalpen erosten badogu, ikusiko dogu bertan era askotako informazioa daukagula: artikuluak, eretxiak, editorialak, propagandea, etab,

Argitalpen ori martxan ipinteko, ainbat eragillek parte artu bear izan dabe: informazioa idatzi dabenak, argitalpenaren eta edukinen formatua diseinatan dabenak, euren iragarkiak argitaratu gura dabezanak, inprimatzaileak, banatzaileak, saltzaileak, etab.

Internet'en munduan be antzekoa pasetan da. Artikulu bat idatzi dot, argazki batzuk erantsi deusadaz, iragarki bat, etab. Eta, jakina, *sarean sarean (red de redes)* argitaratu gura izango dot, beste persona batzuek be ikusi daien. Au da, *www* karaktere-multzoaz asten dan elbide baten argitaratu gurako dot.

Orretarako, ainbat aukera eukiko dodaz: beste persona, enpresa, erakunde edo dana dalako batek nire artikulua argitaratzea, nik neuk zuzenean argitaratzea, eta, geiago oraindiño, neure elbide propioan argitaratzea, neure egunkari edo aldizkari propioa izango balitz lez. Argitalpen orri, jagokon forma emon ostean, *web gune* esaten jako. Web gune batek orri bakarra, orri gitxi batzuk edo orri asko eta asko euki leiz (kontuz: askotan, web guneari be web orri esaten jako). Web gune orretara joateko, *loturak* edo *estekak* erabilten doguz (gezia esteka baten gainean ipinten dogunean, esku baten irudia agertzen da). Ori bai, informazioaren diseinua erabilten erraza izan bear da, informazio orretara jotzen dabenek argi eta garbi ikusi eta ulertu daien informazio ori. Web gunea osotu eta gero, domeinu baten argitaratu edo ostatutu be0ar dogu, bai zearka (beste ornitzaile batzuen bitartez) edo zuzenean gure domeinuan (adibidez, www.euskerazaleak.biz).

Beraz, argi euki bear dogu: Internet'en informazio jakin bat ba'dago, nonok or ipini edo argitaratu dualako da.

Pentsau daigun nire elbidea erregistrau gura dodala. Normalean, elbide orrek *www* eukiko dau aurretik (World Wide Web), gero 'puntu' eukiko dau eta, azkenik, nik aukeratu dodan izena. Azkeneko izen ori zuzenean ornitzaile baten bidez edo, ostantzean, bitartekari bearra egiten dauan ornitzailearen bategaz erosi bear dot (kasu orretan be, ezin dira egon bardinak diran elbide bi). Izen orren ostean beste 'puntu' bat egongo da, eta gero bi edo iru karaktere: com, net, org, biz, etab. Adibidez: www.bizkaia.net, www.gipuzkoa.net edo www.euskadi.net.

Ornitzaileen bidez, informazioa web gune baten ostatutzen dogu, au da, altea emon dogun elbide orretan; esaterako, www.euskerazaleak.biz. Illean edo urtean kuota bat ordainduta, ornitzaile batek erabiltzaile-izena eta pasaitza emongo deustaz, eta, olan, baimena eukiko dot nire idatziak, argazkiak eta abar argitaratzeko, nik argitaratutako informazioan aldaketak eta zuzenketak egiteko eta abar. Olan, Internet'en erabiltzaileek nik argitaratutako informazioa ikusi aalko dabe euren ordenagailuen bidez, etxetik, bearretik, liburutegitik...

Internet´en informaziñoa billatzea

Lenengo-lenengo, Internet´en nabigetako aukerea emoten deuskun programea ipiñi bear dogu martxan. Normalean, Microsoft etxearen *Internet Explorer* programea erabilten da (ordenagailluaren eskritorioan edo maai-gainean agertzen dan 'e' urdina). ADSL kontratau ba´dogu, ostera, koneksiñoa berez egiten da ordenagaillua martxan ipinten dogunean.

Ikusi gura dogun web-gunearen elbidea ba´dakigu, orretarako dagoan eremuan idatzi eta Intro tekleari sakatuko deusagu. Olan, eskatutako-web gunea agertuko da. Normalean, elbideak onen antzekoak izaten dira: <http://www.elnombre.com>. Internet erabilten asi giñanean, elbidea osorik idatzi bear izaten genduan. Orain, barriz, naikoa da www.elnombre.com idatzi eta Intro sakatzea, <http://zatia> berez idatziko da pantailan-eta [Oarra: orain, badira asieran www ez daukien elbide asko; beraz, web-gune baten elbidea <http://support.microsoft.com> dala esaten ba´deuskue, ez dogu www geitu bear].

Eskatutako web-gunea agertzen danean, ikusiko dogu era askotakoa izan leitekela. Adibidez, idatzi labur bat izan leiteke, iragarkiakaz edo iragarki barik. Geienetan, ostera, askozaz be informazino zabalagoa jasoten da web-guneetan. Gainera, beste web-gune batzuetara joateko lotura edo estekak be agertu leiz (gainean klik egitean, eskatutako web -gunea agertuko da).

Baiña, geienetan, gure asmoa ez da izaten web-gune jakin bat ikustea. Gai bati buruzko informazinoa billatu gura izaten dogu, baiña ez dakigu ze web-gunetan egon leiteken orri buruzko informazinoa.

Informaziño ori topetako, *billatzaileak* erabilten doguz. Billatzaileak be-web guneak dira, au da, Internet elbide bat daukie, eta erabiltzaileak eskatutako informazinoa topetako erabilten dira (azken baten, 1818 telefonora deitu eta persona baten telefono-zenbakia eskatzea lez izango litzateke; bear ba´da bere lenengo abizena bakarrik dakigu, edo i bere elbidea bakarrik, eta guk datu orreek emonda operadorea arduratzen da bere telefono-zenbakia topeteaz). Lauki baten informazinoa topetako erabilgarria izan leiteken berba edo berbak idatzi eta 'billatu' edo Intro tekleari sakatu bear deusagu.

Eta orduan, bildurtu egingo gara, billatzaileak informazino ori izan leien web-gune asko eta asko bueltetan deuskuzalako. Urtenbidea: billatzaileari errasto edo pista zeatzagoa emotea (informatikan, *billaketa aurreratua* esan jako orreri).

Informaziñoa eskatzen dogunean, zeaztu geinke baita ze izkuntzatan jaso gura dogun be. Osterantzean, naziño-artekoa dan *telefono* edo *anorexia* berbea eskatzen badogu, adibidez, ainbat izkuntzatan dagozan web-guneak agertuko jakuz. Gainera, billaketa aurreratua egiten dogunean beste aukera batzuk be zeaztu geinkez.

Gaur egun, billatzaile orokorrak sano onak dira: Google, Hispavista, Altavista, Lycos, Opera eta abar dira ezagunenak. Alanda be, informaziño zeatzagoa billatu gura izan ezkerro (adibidez, literatureari edo izkuntzeari buruzko ikerketa bat egiten gabilzanean), onena bilatzaile espezializauak erabiltea da.

Informazioa billatzeko estratejiak

Denporea alperrik galtzea gura ez ba' dogu, komenidu da informaziñoa billatzen asi aurretik estrateji bat zeaztea. Normalean, gogokoen dogun billatzailea zabaldu (esate baterako, www.google.es) eta itsu-itsuan asten gara informaziñoa billatzen. Askotan, orduak eta orduak emoten doguz ordenagailuaren aurrean, web-guneak bata bestearen atzean bisitatu eta ganorazko ezer topau barik. Azkenean, aztu be egiten jaku zer billatzen gabilzan.

Batzutan, denporea bear izaten da informazioa topetako teknikea ikasteko, baiña merezidu dau alegiña egitea, gerora ikaste-prozesu orren etekina jasoko dogu, eta informaziñoa erraz eta denpora gitxian topetan ikasiko dogulako.

PRAKTIKEA

Teoria entzun eta entzun ibiltea baiño, danok be gurago dogu praktikara jotea. Asi gaitезan.

Esate baterako: Espaiñiako Errege Akademiaren iztegia billatu gura dot. Ba-dakigu Internet' en dagoala, eta baleiteke euren web-gunean ikusgai egotea. Edo, bear ba' da, ez. Baiña, beintzat, saiatuko gara topetan. Gauza bera Euskaltzaindia' ri edo Labayru' ri buruzko informaziñoa bilatu gura ba' dogu.

Esan dogun moduan, elbide geientsuenak www karaktere-multzoaz asten dira. Beraz, pentsau geinke topetan gabilzan erakundearen elbidean *realacademiaespañola* izena egongo dala (izenak ezin dau euki zuri-unerik, baiña bai puntuak, azpimarrak, etab.), edo bear ba' da www.rae izan leiteke. Orain, errialdearen domeinua bakarrik bear dogu; kasu onetan, es izango litzateke. Baiña bear ba' da ez dauka errialdearen domeinurik, baizik eta jardurearena, hau da, *org*, *com*, *net*, *edu*...

Saiakerak egingo doguz. Lenengo, www.realacademiaespañola.es sartuko dogu. Baiña ez dogu emaitzarik lortuko.

Gero, www.rae.es. Igarri dogu!

Bai, egia da, igarri egin dogu, baiña kasualidadea besterik ez da izan. Izan be, sano erakunde ezaguna da, eta, olakoetan, logikak agintzen dau.

Beste aukera bat da bilatzaille batera jotea (Google, Altavista...) eta billaketan eremuan olako zeozer idaztea: Real Academia de la Lengua Española. Gero, *billatu* botoiari sakatu eta zera lortuko geunke:

Emaitz ori olan interpretatu geinke:

Pantaillan 10 web-gune ikusi geinkez; *Hurrengo*a sakatu ezkerre, gaiñerako web-guneen zerrendea ikusi al izango dogu. Espaiñiako Errege Akademia aitatzan daben 1.270.000 web-gune topau dauz, eta lenengo aukerak olan diño: "Bienvenido a la Real Academia Española". Web-gune bat sarri bisitetan ba' dogu, batzuetan konturatuko gara aren formatua, edukina, diseinua eta abar aldatu egin dirala; seinale ona da ori, esan gura daualako web-gunea sarritan eguneratzen dabela, au da, ez dagoala 'ilda'.

Kursorea "Bienvenido a la Real Academia Española" orretara urreratu, klik egin, eta jagokon web- gunea agertuko da:

Beste saiakera bat egingo dogu: www.google.es web-gunean gagoz, eta 'euskerak' berbeagaz zer- ikusia daukan guztia erakusteko eskatuko deusagu. Auxe agertuko da:

Begiratu goiko partean, eskumaldean: 15.500.000 web-gune topau dauz 0,04 segundotan. Web-guneak amarnaka erakusten deuskuz; alanda ze, egunak eta egunak bearke geunkez guztiak ikusteko.

‘euskara’ berbea eskatu ezker, oster, auxe agertuko litzateke:

Au da, beste 14.900.000 web-gune (eta orreetako bakotzak orri piloa euki leiz barruan). Ori guztia 0,22 segundotan.

Berba biak batera eskatu ezker (*euskera euskara*), auxe agertuko litzateke:

Au da, 17.800.000 web-gune 0,14 segundotan.

Web guneetan dagoan informazioa ikusteko: ipiñi kursorea azpimarratuta dagoan testuaren gainean (eskuaren irudia agertuko da), egin klik saguagaz eta bisitatu gura dogun web-gunea agertuko da.

Eta zer gertatuko litzateke informazioa billatu gura ba’dogu baiña ez ba’dakigu ‘euskara’, ‘euskera’, ‘euzkara’, ‘euçkara’ edo antzeko besteren bat idatzi bear ete dogun? Olako kasuetan, komodina edo edozertarakoa erabili geinke, au da, izartxo edo asteriskoa (*). Adibidez, *eusk** idatzi geinke, eta euskereagaz zer-ikusia daukan guztia erakutsiko leuskigu: euskara, Euskaltzaindia, Euskerazaintza, etab.

Modu berean, *Billaketa Aurreratua* izeneko atalera joan eta eskaintzen deuskuzan aukerak bete geinkez (esate baterako, *itz auetako edozein barne dela* aukeran auxe idatzi geinke: “*euskara, euskera, euzkara*”; olan, bilatzaileak berba orreetako bat edo batzuk daukiezan web-guneak bueltauko deuskuz).

Estrategiak

Orain, *nire aitaren etxea* esaldia bere barruan daukien idatziak billatu gura dodaz. Ikusi daigun emaitza:

Google-n, 13.100 web gune topau dauz (0,04 segundotan). Ziurrenik, ezta gure liburutegian be ez geunkez topauko hainbeste erreferentzia.

Dana dala, esaldi zehatz hori daukien web guneak bilatu gura badodaz (eta ez esaldi hori osotzen daben berbak edozein ordenatan daukiezan web guneak), esaldi bera baina komatxo artean eskatu geinke bilatzailean, hau da: “*nire aitaren etxean*”. Holan, bilatzaileari esaten deusagu esaldi hori osotzen daben berbak ordena horretan (eta ez, adibidez, “*aitaren etxean nire*”) daukiezan web-guneak billatu gura doguzala.

Beraz, “*nire aitaren etxea*” idatzita auxe lortuko geunke:

Emaitzea: 545 web-gune (0,07 segundotan).

Billatzaileak olan erakutsiko deusku emaitzea:

Nire aitaren etxea

Nire aitaren etxea defendituko dut. Otsoen kontra, sikatearen kontra, ... **nire aitaren etxea**; besorik gabe, sorbaldik gabe, bularrik gabe utziko naute, ...

www.geocities.com/mikelagirregabiriaagirre/aresti.htm - 5k - [Katxean](#) - [Antzeko orriak](#)

Emaitza ori interpretetan ikasiko dogu:

Kursorea «Nire aitaren etxea» esaldiaren gainean ipini eta saguagaz klik egiten ba’dogu, jagokon web-gunea ikusiko dogu (len esan dogun moduan, nonok sortu eta argitaratu bear izan dau web-gune ori, gero guk ikusi al izateko). Billatzaileak web-guneari buruzko laburpentxo bat emoten deusku:

Nire aitaren etxea [baltzez, ori dalako eskatu dogun informaziñoa] *defendituko dut. Otsoen kontra, sikatearen kontra...*

Gero, web gunearen elbidea agertzen da: www.agirregabiria.net/g/mikela-girregabiriaagirre/aresti.htm (ez da bearrezkoa elbidea buruz ikastea, urdinez eta azpimarratuta dagoan zatian klik egitean jagokon web-gunera bialtzen gaitualako).

Ostean: *Katxean*. Ori ez da agertzen web-gune guztietan. Zera esan gura dau: asieran, web-gunea modu batera argitaratu zan, eta orain aldatuta dago edo ez da geiago existiduten; dana dala, argi dago lenago existidu izan dala eta, bear ba´da, *Katxean* atalean klik eginda web-gune ori agertzea lortuko dogu.

Osogarri moduan, eskatutakoaren antzekoak diran web-guneetara joateko aukerea emoten deusku.

Batzutan, *Itzulpena* aukerea be ba-dogu. Esate baterako, informaziño au eskatuko dogu: Universidad de Reno + basque. Eta auxe agertuko jaku, ingelesez:

Center for Basque Studies Euskal Ikasketak egiteko tokia

Center is located at the **University** of Nevada, **Reno**, and has local information about **Basque** community in Nevada, but also cultural information, ...

basque.unr.edu/ - 11k - *Katxean* - *Antzeko orriak*

Toki au Nebada´ko Ikastetxe Nagusian dago.Reno´n.Eta antxe dago Nebada´n dan Euskaldunen Alkartearen Barri-lekua.. jakintzazko barri-emo-tea...

Basque.unr.edu/ - 11k katxean- anmtzeko orriak

Ikusten dozuen moduan, *Itzuli orri hau* agertzen da lehenengo lerroaren amaieran. Ikusi daigun emaitza:

Orain, zera itandu gura deusuet: uste dozue liburutegietan be informazi-no ori topetako gai izango gintzatekezala? Itaun orren erantzuna zuen esku utziko dot.

Bilatzailak

Momentu onetan, bilatzaillerik altsuena Google da, seguruenik. Apurka-apurka, billatzaile txiki geienak erostea lortu dau, eta, orain, bera da indar-tsuena. Gaiñera, egia da eskaintzen dauan informaziñoa danetan osotuena dala. Dana dala, uste dot emen zagozenok informaziño aberatsagoa eta osotuagoa topau gura izango dozuela literatureari, euskeraz idatzitako bearrei, ikerkuntzeari eta abarri buruz. Labor ba´da be, jarraian informaziño ori tope-tan lagunduko deusueezan pausu batzuk azalduko doguz.

Billatzaile espezializauak

www.altavista.com

Konparaziñoa egingo dogu. Google´n sartu ezkeru, auxe lortuko dogu:

Lauki zurian billatu gura dogun berbea sartuko dogu. Orren bealdean, auek aukeratu geinkez: Sarean billatu, gaztelaniaz, Espainia errialdeko orriak.

Billaketea www.altavista.com billatzailean egiten ba'dogu, auxe lortuko dogu:

Billaketa-eremuaren bee-aldean, ainbat aukera eskaintzen deuskuz, orreen artean *Itzulpena*.

Goiko aldean, eskumatara, AltaVista ikusi geinke. Or klik egin ezker, auxe agertuko da:

Ori olan ulertu geinke

que lo interpretamos de la siguiente manera, puedo dirigirme al país de referencia. Fijaros por ejemplo Canadá (en Inglés y en Francés).

Billaketa Aurreratua aukerara joaten ba'gara (ENCONTRAR berbearen eskumaldean dago, *Búsqueda avanzada*), billaketea geiago zeaztu alko dogu. Auxe aterako litzateke:

Oraindiño be, urrango lekuetan topetako aukerea emoten deusku: mundu osoan, Espainian, izkuntza guztietan, ingelesez, gaztelaniaz... au da, norberak gura dauan moduan.

Orain, itauna egiten deusat neure buruari: zer gertatzen da karaktere bereziakaz, au da, 'ñ', 'ç' eta antzekoak edota lengo euskeran idatzitako idazlan batzuetan agertzen diran 'r', 'l' eta antzekoakaz? Ikertzen jarraituko dogu.

Billatzaile espezializau batzuk onartu eta bereiztu egiten dabez karaktere orreek eta dieresia. Azentu-markak kontuan artzen ez dauzan billatzaile bat erabilten ba'dogu, emaitza benetan eskasa lortuko dogu. Ostera, jakiten badogu zeintzuk diran karaktere bereziak eta dieresiak onartu eta bereizten dabezan bilatzaileak, askozaz be emaitza zeatzagoa lortuko dogu.

www.alltheweb.com (sare osoa; baiña, ziurrenik, ingelesez dagozan web-guneak bakarrik topauko daz)

www.ask.com (*itandu*)

www.internetinvisible.com (dana ez dago edozeinek eskuratzeko moduan)

www.lycos.es

www.directhit.com (*kolpe zuzena*)

Beste praktika-saio bat egingo dogu:

www.internetinvisible.com web-gunean sartuko gara, eta auxe ikusiko dogu:

Itzulpen-proiektu bat egiteko, iztegiak, glosarioak edota thesaurusak bear doguz. Datu orreek, normalean, datu-baseetan antolatuta agertzen dira.

Oarrak:

- *Billaketa-eremuan, berbak azentu-markeagaz idatzi bear dira*
- *Billatzaileak onartu eta bereiztu egiten daz azentu-markak*
- *Maiuskulaz zein minuskulaz idatzi leike, eta ez da bearrezkoa artikulua, preposizinoak eta konjuzinoak idaztea (hau da, berba utsak, esangurarik ez daukienak)*
- *Ezin da erabili komodina erro bera daukien berba guztiak topetako*
- *Erantzun egokia lortzen ez bada, billaketa-eremuan idatzitako berbak akats barik idatzi doguzala konprobau bear da, eta, ostantzean, gai orren inguruko beste berba edo termino batzuk edo sinonimoak idatzi bear dira*

[Ez aztu *Internet Invisible* sarbidea besterik ez dala; or topauko dogun datu-base bako txak sistema desbardina erabilten dau billaketea egiteko, beti be eskaintzen dauan informaziñoari egokitua. Beraz, garrantzitsua da ezagutzea erabili gura dogun datu-base bako txaren billaketa-sistemea.]

Adibidez, www.internetinvisible.com web-guneari eskatuko deusagu esta-distikeari buruzko terminoen glosarioa topetako. Urrengo web-gunea agertuko jaku:

Guztira, 70 emaitza lortuko dauz. Urrengo emaitzan sartuko gara:

6. Inguma Base de datos de la comunidad científica vasca

Autoria : UEU Udako Euskal Unibertsitatea. Patrocinio de la Diputación Foral de Bizkaia

(Artes y Letras/Lengua y literatura)

Base de datos de bibliografía en euskera sobre lo que se ha producido de forma oral y escrita en lengua vasca dentro del mundo académico en los últimos 30 años.

Eta web-gune orretara joten ba´dogu, auxe agertuko jaku:

Ikusten dogun moduan, beean, ezkerraldean, izkuntzea aldatzeko auke-rea daukagu (eu, en, fr, es).

Bestalde, gura dogun aukeran klik egin eta ainbat atal bisitau geinkez. Gogoratu datu- -base bat bisitetan gabilzala, eta, beraz, ori da ikusten gabilzana.

Adibidez, “thesaurusak euskara” eskatzen ba´dogu eta beean “ordena” aukeratzen ba´dogu, olako zeozer agertuko jaku:

Eta Opentrad-era joatea gura ba´dogu, klik egin eta auxe agertuko jaku:

Erdaraz ikustea gura badogu goian, eskumaldean, *ca* (katalana), *en* (ingele-lesa), *es* (gaztelania), *eu* (euskara), *gl* (galegoa) eskatu al dogu.

INFORMAZIÑOIA BILLATZEA maiuskulak eta minuskulak erabilita

Billatzaile geienak ez dabez bereizten minuskulak eta minuskulak, au da, batera zein bestera idatzi, gauza bera ulertzen dabe. Ori gertatzen da, adibidez, Google eta Altavista billatzaileakaz. Maiuskulak eta minuskulak bereiztea gura ba´dogu, beste sistemaren baten bidez adierazo bear dogu.

Maiuskulak eta minuskulak bereizten dabezan billatzaileek, ostera, oso emaitza desbardina erakusten dabe.

<http://altavista.com> web guneagaz saiatuko gara barrero. Gogoratu ez dala bearrezkoa <http://> idaztea; www.altavista.com idatzi, eta berez <http://altavista.com> web gunera bideratuko gaitu.

Billatzaileek zati bi eukiten dabez: *billaketa arrunta* eta *billaketa aurreratu*. Bigarren orretan, posible da bilaketak murriztu eta zeaztea. Adibidez, billaketa aurreratu egiteko atalera joan, eta olan beteko dogu:

Emaitza: 27.500 web gune.

Itz oneik guztiak barne direla: diccionario oncologia (azentu-markarik gabe) eta Itz oneik gabe aukera erabili dogu. Gaiñera, esan deusagu tope-tako Mundu osoan eta Ingeleseaz eta Gaztelaniaz.

Orren ordeaz, *oncología*, azentu-markeagaz, idatzi izan bagendu, beste emaitza au lortuko geunke:

21.500 web gune bakarrik lortuko geunkez.

Informazio zehatzagoa bilatu gura dogunean, beste trikimailu batzuk be erabili geinkez. Hurrengo taulan, horreetako batzuk ikusiko doguz:

Eragilleak edo operadoreak	Erabilerea	Adibidea
AND Y + &	Billatu gura doguzan balibideak bi termino orreek euki bear dabezala zeazteko	<i>iztegia</i> AND <i>medikuntza</i> Bi berba orreek daukiezan web-guneak billatuko ditu
NEAR ~ (~: ñ letrak gaiñean daukan markea da, eta <i>Alt+0152</i> teklak aldi berean sakatuta idazten da)	Aurrekoaren esangura bera dauka, baiña, onen bidez, adierazoten deusagu guk aukeratutako berben artean berba-kopuru jakin bat bakarrik egon leitekela	<i>hiztegia</i> NEAR <i>medikuntza</i> <i>iztegia</i> eta <i>medikuntza</i> berbak berba-kopuru jakin bateko distantziara dagozan web-guneak bakarrik topauko dauz
OR	Gitxienez terminoetako bat daukien web-guneak billatuko ditu	<i>iztegia</i> OR <i>glosarioa</i> <i>iztegia</i> edo <i>glosarioa</i> berbak daukiezan web-guneak billatuko dauz
XOR	Aurrekoaren aldaera bat da. Bi terminoetako bat (edo, termino geiago sartu ba´doguz, orreetako batzuk bakarrik) daukiezan web guneak bilatuko dauz	<i>Iztegia</i> XOR <i>glosarioa</i> <i>Iztegia</i> berba daukien eta <i>glosarioa</i> berba ez daukien web-guneak billatuko ditu, eta alderantziz
NOT AND NOT Y NO - ! ez	Ikur oneek erabilten dira adierazoteko web-guneek lenengo berbea euki bear dabela, baiña ez bigarrena	<i>ezkuntza</i> AND NOT <i>gimnastika</i> Ezkuntzeari buruzko web - guneak billatuko dauz, baiña gimnastikari buruzkoak
* \$?	Komodina edo edozertarakok dira, eta letra bat edo geiago ezkutau edo jateko aukerea emoten deuskue	<i>medik*</i> <i>Mediku</i> , <i>medikuntza</i> , <i>mediko</i> eta antzeko terminoak daukiezan web-guneak topauko dauz
()	Parentesien bidez, operadore edo eragille batzuk erabilli geinkez aldi berean	(<i>iztegia</i> AND <i>glosarioa</i>) OR <i>terminologia</i> Topauko dauz, batetik, <i>iztegia</i> eta <i>glosarioa</i> berbak daukiezan web-guneak, eta, bestetik, <i>terminologia</i> berbea daukienak.

ZER EGIN GEINKE TOPAU DOGUN INFORMAZINOA LIBURU FORMATUAN DAGOANEAN

Au benetako ikerkuntza-bearra izango litzateke.

Alkartearen web-gunean sartuko gara: www.euskerazaleak.biz. Bertan ikusi al doguz, beste batzuren artean, Zer aldizkaria, *Euskerazaintza* aldizkaria eta alkarteak argitaratutako liburuak .

Au ikusiko dogu:

AITA SANTI ONANDIA´REN liburuetara joko dogu, eta, adibidez, *Euskal Literatura I.pdf* liburua deskargau edo jatsiko dogu (orretarako, instalauta euki bear dogu .pdf amaierera daukien fitxategiak ikusteko aukerea emoten dauan programea: Adobe Reader; bear izan ezker, www.euskerazaleak.biz web-gunearen lenengo orritik bajatu al dogu). Liburua deskargau eta gero, olako zeozer ikusiko dogu laugarren orrialdean:

Adibidez, guk jakin gura doguna da zelan erabilten eban Aita Santik aditz jakin bat. Orretarako, BILLATU botoiari sakatu eta *zitzaizkigun* aditza billatze-ko esango deusagu. Emaizta au lortuko dogu:

Eskumako zutabea, ikusten dogu liburu onetan “zitzaizkigun” aditza 17 bider agertzen dala; orreetako bakotxean klik eginda, ezkeraldea ikusiko dogu non dagozan *zitzaizkigun* orreek eta zeintzuk diran areen deklinazi-noak.

Bear ba´da, interesauko jaku aditza agertzen dan paragrafoak osorik ateara. Orretarako, lenengoa topau, aukeratu, kopiau eta, adibidez, testu-orri baten erantsiko dogu. Gero, bigarrena topau, aukeratu, kopiau eta erantsi. Eta olan, arik eta paragrafo guztiak topau, aukeratu, kopiau eta erantsi arte. Esate baterako, onelako zeozer geratuko litzateke:

Lefevre, Sorbona´ko Ikastetxe nagusian Irakasle zegonak, idazten zigun: «Maggiar, turkera, suomi ta abar, Europa´n sartu **zitzaizkigun** euroi dagozkien erriakin batera; Euskalerra ta beronen izkuntza, berriz, Edestia baiño aurreragokoak ditugu Pirene aldean, ta ez antropologuak, ez etnologuak, ez izkuntzalariak ezin izan dute oraindik bertan nola sartu ziranik zeaztatu. Europa´ko izkuntza guztiak, iru bat milla urte lez dirala, indo-europearren eraso ta zapaltzeaz suntsiturik geldito ziran; euskerak bakar-bakarrik eraman zuen, ondatu gabe, aien zigorraldia; onetxek bakarrik iraun zuen zutik, eta gaur ere orrela daukagu: gertakari miresgarria benetan, eta bakarra Europa´n eta mundu osoan, bear bada».

ERROMATAR IDATZ-IZENAK.—Erromarrak naiko luzaro bizi izan **zitzaizkigun** Akitania lurraldeetan; Akitania au Garona ibaitik Auñamendi´raiño luzatzen zan; ementxe bizi zan, jatorriz bezela, *Ausci* (auski) gizatalde garrantzitsu bat: ortik datorkigu, antza, *eusko* ere. Lurralde ontan aurkitzen dira gaur ere, euskeraz idatziriko agerkairik zar eta seguruenak; Jainko ta pertsonen izenak dituzu, M. Luchaire´k estalgetuak batez ere. Ortxe agertzen dira, latinez idatzita, euskal izen ezin-nas-tuak: *andere*, *nescato*, *cison* (gizon), *sembe* (seme), ta abar;

baita jainko batena ere: *aherbelste* (*arbels*, «aitz beltz» ala «aker beltz»?).

Euskal literaturan maiz izan dira lendik ere olako saio-egin naiak, Bidasoz andik eta emendik. Arana-Goiri'k burutu zigun ontan lanik ederrena ta sakonena, bere garaian; gero, Euskaltzaindia sortuta laister, 1920'an, Campion, Broussain eta beste batzuk lan ederra osatu zuten, «Euskera» —1922, ilbeltza-epailla— Orixe ta besteak ortan arduratu **zitzaizkigun**. Oraintsu, berriz, urrats tinko bat eman bearra zegola-ta, 1969'eko urrillaren 3-4-5'an, Arantzazu'n ospatu zan billera zaratatsuan erabaki batzuk artu ziran euskera idatziaren batasuna aurrera eramateko.

Gipuzkoarren buruzagi izan zan zaldun argi au, batez ere 1476'garren urtean, Prantzia'ko Luis XI'garrenak guda-gizon askorekin Ondarribi inguratuta zeukala, uri au askatzen trumilka joan ziranean. Kementsu saiatu **zitzaizkigun** euskaldun gudariak, eta prantsesak, inguraturik zeukatzen uria utzi ta beren aberrira jo bear izan zuten ankotsean.

Zazpi bat ahapaldi ditu; aintziñakoa dirudi, baiña ez dakigu noiz ondua danik. Erromatarrak emendik ibilli **zitzaizkiguneko** burruka ta nasteak dakarzkigu gogotara. Galdua gendun nunbait, ainbat euskal kanta zar bezela; paper auts-ontzitu artean lo zegoen. Baiña Humboldt doixtarrak aurkitu zuen Markiña'n, P. B. Mugartegi'ren liburutegian zeuden Iburguen eta Katxopin'en paper artean, eta, 1817'an argitara ekarri zuen. Asko ditugu arrezkero lelo onetzaz jardun dutenak: Mogel, Manterola, J. Urkixo, L. Lezama-Legizamon, J. K. Gerra ta abar. Azken urteotan ere bai: J. Garate, *Boletín de la R. S. de los Amigos del País* (Donostia, 1950); J. Gorostiaga, *Epica y Lirica vizcaina antigua* (Bilbao, 1952); S. Onaindia, MEOE (Zarautz, 1954), eta Auñamendi, *Literatura*, I, (Donostia, 1969).

Ipiñi dogun adibide au egiteko, bost bat minutu bakarrik bearco geunkez. Baina Aita Santi'ren obra guztia aztertu eta *zitzaizkigun* aditza zenbat bider eta non agertzen dan billatzeko be eskatu al deutsagu. Gaiñera, beste programa batzuk be erabili al doguz berbak eta esakerak bilatzeko, esaldiak eta paragrafoak aterateko, eta abar. Bibliografia osoa eskura izan ezkeru, ordu bete inguru bearco geunke. Baiña ori beste kontu bat da.

Orain, auxe itandu gura deutsuet: euskereari jagokonez, zertarako balio dau Internet'ek? Ostera be, norberak billatu bear dau itaun orren erantzuna. Nire uste apalean, zenbat eta informazino geiago sartu Internet'en euskeraz eta euskereari, euskaldunei eta Euskalerritari buruz, jende geiagok eukiko dau informaziño ori eskuratzeko interesa.

Eldu gara gaurko berbaldiaren amaierara. Eskerrik asko danori eta gura dozuen arte.

Urrengo uri eta erri oneitan, euskerea irakasten dabe ainbat erakunde publikotan:

Alemania: Berlin eta Frankfurt.

Argentina: Villa María.

Armenia: Erevan.

Txile: Santiago eta Valparaíso.

Españaiko estadiak: Madril, Salamanca, Bartzelona, Tarragona eta Valentzia.

Ameriketako Estatu Batuak: Reno (Nevada) eta Boise (Idaho).

Finlandia: Helsinki.

Frantzia: Pau eta Bordele.

Georgia: Tbilisi.

Hungaria: Budapest.

Irlanda: Dublin.

Italia: Roma eta Napoli.

Japon: Tokio.

Mexiko: Ciudad de México.

Polonia: Varsovia eta Poznan.

Erresuma Batua: Londres eta Birmingham.

Txekiako Errepublikak: Praga.

Errusia: Mosku eta San Petersburgo.

Uruguai: Montevideo.

Loturak:

Sancho el Sabio Fundazioa (Gasteiz):

<http://www.fsancho-sabio.es/eu/index.asp?menu=1>

Eusko Jaurlaritzak, Euskara: <http://www.euskara.euskadi.net/r59-734/eu/>

Intza proiektua - Euskal lokuzioak sarean: <http://intza.armiarma.com/>

Gotzon Garate - Atsotitzak:

<http://www.ametza.com/bbk/htdocs/hasiera.htm>

Justo Mokoroa - Ortik eta Emendik:

<http://www.hiru.com/hiztegiak/mokoroa>

III JUANA ALBRIT ETA NAFARROA'KO ERREGETZA

–AURKIBIDEA –

– Orrialdea –

ITZ-AURREA.....	24
SARRERA.....	24
1.- ERREGE-ETXEAK eta JUANA	25
1.1.– ARITZATARRAK.....	25
1.2.– JIMENOTARRAK	25
1.3.– ARITZA.....	25
1.4.– JIMENOTARRAK	25
1.5.– ARAGOIKO ERREGETZA	26
1.6.– NAFARROAKO ERREGETZA	26
1.7.– TXANPAÑATARRAK	26
1.8.– NAFAR FRANTZETARRAK	26
1.9.– KAPETO`tarrak	26
1.10.– NAFARRAK	26
1.11.– EBROX.....	27
1.12.– FOIX.....	27
1.13.– ALBRET	27
1.14.– BORBON	27
2.– ARIZTA`tarrak NORTZUK DIRAN eta ZER EGIN EBAN	28
3.– TXANPAÑATARREN EKINTZAK	30
4.– EBREUX`tarren EKINTZAK	31
5.– GAZTELARREN (Trastamara) EKINTZAK	33
5.1.– BEAUMONT eta AGRAMONT`tarrak	33
5.2.– I D ^a BLANKA	34
5.3.– II JUAN.....	34
5.4.– IV KARLOS	34
5.5.– GAZTELUAK BOTATEN; ASKATASUNA.....	35
6.– FOIX`tarren EKINTZAK.....	36
6.1.– FEBO`tarrak	37
6.2.– I KATALINA	37

6.3.– VIII KARLOS	39
6.4.– ANAI-ARTEKO GUDAK BARRIRO	39
6.5.– GAZTELATARREN BABESA	40
6.6.– ERREGEA KOROATZEN; FRANTZE'tarrak ASARRE	40
6.7.– ERREGE KATOLIKOAREN JOKOAK	41
6.8.– AITA SANTUA NAFARROAREN AURKA; ESKOMUNIKAPENA. II JULIO	43
6.9.– ALEMANAKAZ ALKARGOA; MAXIMILIANO	43
6.10.– LETRAN'go V KONTZILIOA.– INGLATERRA ELEIZATIK KANPO	44
6.11.– KATALINA eta JUAN ERREGEAK BETI AITA-SANTUAGAZ	45
6.12.– FERNANDO KATOLIKOA eta BIANA'ko PRIMTZEA. MALTZURKERIAK	45
6.13.– FERNANDO KATOLIKUAK GUDA, NAFARROA ESKURATZEKO	46
6.14.– II JULIO AITA-SANTUAREN, XII LUIS'en, FERNANDO KATOLIKUA'ren eta I JUAN'en ERIOTZEA	47
6.15.– FERNANDO'ren BIDETIK, ZIZNEROS KARDINALA	47
6.16.– NAFARROA'ko II ENRRIKE ta ESPAÑA'ko I KARLOS	48
6.17.– EGO-NAFARROA ASKATZEKO GUDA; II ENRRIKE eta I FRANTZISKO BAITUAK	48
6.18.– INGLATERRA'ko ARAZOA; VIII ENRRIKE ta KALBINO	50
6.19.– ARAZOA, EZKONTZAKAZ KONPONTZEKO ALEGIÑAK	50
6.20.– II ENRRIKE'ren ERIOTZA; III JUANA ALBRIT ERREGIÑA	51
6.21.– JUANA, MAISU AUNDIAKAZ ALKARTUTA eta ERLEJIÑO ASILATASUNAREN ALDE	52
6.22.– LEIZARRAGA'tar JOANNES	53
6.23.– III ENRRIKE	55
6.24.– V ENRRIKE	56
7.– ONDORIOA	58
7.1.– SARRERA	58
7.2.– ETORKIZUNA	58
7.3.– EUSKALERRIA	58
7.4.– EUSKALDUNEN IZKUNTZA	59
7.5.– EUSKAL-NAFAR ERREGEZKO EDESTIAREN ONDORIOA	59
7.6.– NAFARROAN BILDURRA	62
7.7.– NAFARROA GAUR NORA?	63

ITZ-AURREA:

Arrasti on, itzaldi onetara etorri zareen guztioi eta on-egin daigula danoi bere mamitik ulertzen dogunak.

ZERGAITIK ALBRIT'eko III'n JUANA NAFAR-ERREGIÑAREN GAIA?

- a) Berezko Euskal errege-leiñutatik, Nafar-erregetzaren Euskal-Nortasuna zelan joan zan galtzen ikusteko, 1512'an Aragoi'ko errege II Fernando ta Gaztela'ko tronu-kide V zana'k menperatuarte. Eta atzerritarren leiñu-eskuetan egonda, bere seme II'n Enrike'gaz, Iparraldeko Nafartarren Jabetasuna Frantzia'ko erreinuan ezereztu arte. Errege-leiñu bakoitzaren egikera, azalpen labur bategaz argituta.
- b) Aragoi'ko II'n Fernando'k zelako asmakizuna euki eban Nafarroa menperatu ebanean eta bere egikeraren orde, zelako ondorioak agertu ziran jakiteko.
- d) Espaiña'ko I Karlos eta Frantzia'ko I Franzisko'ren denboran, Auñamendi'ko mendi-kateak zergaitik geratu ziran Frantzia eta Espaiña bitartean berezko muga baten antzera.
- e) Beragaz, Euskalerrarentzat, zer esan gura eben Berrikuntzaren denborak. Eta Iparralde ta Ego-aldeko Nafartarren erreinua zelan, zuzentzen zan denbora orreitan.
- f) Bera ta bere inguruko errege ta denborak izango dira itzaldi onen mamia. Eta bere eskontzagaz, zelan emoten jakon asiera Borboi leiñuari ikusteko. Bai, bere semearen erregetzagaz zelan amaitzen dan Nafarroa'ko erregetza, Frantzia'ren erregetza'k iruntsita. Eta Euskaldunak Iparraldean Frantzia'k eta Ego-aldean Espaina'k menperatuta, Euskalerrian, zelan geratu gintzazan erdibituta ikusteko.
- g) Azken baten, ondorio baten bidez ikertuta agirian azaltzeko, argitu daiguzan Euskalerraren arazoak zeintzuk diran eta bizirik irauteko bear dauan jabetasuna berrezkuratu dagian.
- i) Eta Martin'ek, niri agindu eustelako lan au betetea.

Asi gaitazan ba, Euskal-Nafar erregearen ibil-bideak marrazten, III'n Juana erregeinaren denborara elduta, ikusi daiguzan zelan, Euskalerraren etsaiak arrazoziaren arloan, indarkerizko maltzur ta guzur aundiko jokoan egiten eben (eta gaur be egiten daben) estukuntzagaz, arrazoizko eraren aukerak, zelango ezberdintasunak artzen ebezan, Euskalerria bere jabetasun-gabe izteko.

Mundu fisiko onetan beti baiña, maltzurrezko guzurak, guzurrean gertzen dira, berezko legearen bidez ez daukielako beste aukerarik. Eta ori da betiko borroka latza.

SARRERA:

Erromatarrak euki eben asmakuntzaren eritzitik, Mundua'ren gizartea bereztasunetik kanpo: "Aberri, Izkuntza ta Erljio bakarra euki dagian kaizar baten menpean" erruak daukez. Gaur-egun be berezkoak ez diran erriak, edo, bereztasunetik kanpo eginda dagozan aberri-menperatzaileak iraun dagien.

Bere indarkeriaren estutasunagaitik eztanda egin ebelako, guzurrezko asmakuntz milla zati orreik aidean geratu ziran, nork ebatuko itxaropenean, ekiñaldera eroateko. Eta agertu ziran bai ! gizartearen eskubideak berezko

lekutik atarata, menperatzailletasunezko kaizargotzatan jokatu gura ebenak. (Adibidez: Gaurko laterriak. Berezko aberriak daukiezan eskubidearen naike-rian).

Baiña gauzak lez, gogamenaren eritziak ez diralako bakarrik ibiltzen, guzurrezko asmakizun orreik euki dabez laguntzailleak, argi ikusiko doguz, gure Nafar-erregetzaren zeazkuntzazko edesti-laburrean.

III'n Juana da, gure aitzindari edo antezlari nagusia eta gure Nafar-erregetzaren zeaztasun oneik, bakarrik izango dira, orduko giroaren ulermenagaz argitzeko. Jakin daigun zelan sortu zan gure Nafar-erregetzaren amaiera, bai Euskalerra'ren Ego-aldean eta bai Iparraldean. Azken baten, gure Euskalerra maite au, XIX'n gizalditik aurrera, zergaitik geratu zan Frantzezak eta Espaiñolak menperatuta.

Eta orretarako leenengo egingo doguna, Nafar-erregetzaren leiñuak eta euren zerrenda azaldu, egin bear dodan zeazkuntzaren ulermena argi ikusi dagigun. Eta batera, konturatu gaitezkan, Euskalerra eta Euskaldunak ez doguzela itzi edo gure eskubideakaz iñungo uzkundetasunik egin, Frantzezak eta Espaiñolak gure eskubidearen ardurakaz jabetu daitezkan.

Euskalerra adiñean, eurak baiño askoz ariñago "NAGUSI edo AITA da JAINKOA'ren LOTSAN". Umekerietan etorri daitezkan ganorabako-ardurakaz jolasten.

1.– NAFAR ERREGE-ETXEAK ETA III'n JUANA:

Iruña'ko erregetza, Orreaga'n Karlo Magno'ren 778-824'an euki eben borroka bien artean, Banu Kasi sendiaren laguntzagaz sortu zan.

1.1.– ARITZA'tarren ERREGE-LEIÑUA:

1ª.– Jimenez ta Aritza'tar Iñigo 824-852 gora-berako urte bitartean.

2ª.– I Garzia'tar Jimenez 852-870 urte bitartean.

1.2.– JIMENO'tarren ERREGE LEIÑUA:

3ª.– II Garzia Iñigez 870-882 urte bitartean.

Garzez'tar Iñigo 882.

1.3.– ARITZA'ren ERREGE-LEIÑUA:

4ª.– Fortuño lekaidea 882-905 urte bitartean.

1.4.– JIMENO'tarren ERREGE-LEIÑUA:

5ª.– I Santxo Garzez 905-926 urte bitartean.

6ª.– II Garzia Santxez 926-970 urte bitartean.

Garzez'tar Jimeno'ren ordezko erregetza 925-931 urte bitartean.

Eta Toda'ren ordezko erregetza 931-934'era.

7ª.– II Santxo Garzez "Abarka" 970-994 urte bitartean.

8ª.– IV Garzia Santxez "Ikaratia" 994-999 urte bitartean.

1000 eta 1004'ko urteen bitartean balekite erregetza aukeratu barik ego-
tea Ramiro'tar Santxo'gaz edo ordezko erregetzaren aolkularitz bategaz.

- 9^a.– III Santxo Garzez “Aundia” (El Mayor) 999-1035 urte bitartean.
10.– V Garzia Santzez “Najera’koa” 1035-1054 urte bitartean.
11^a.– IV Santxo Garzez “Peñalen’goa” 1054-1076 urte bitartean.

1.5.– 1076-1134’erarte NAFARROA ta ARAGOI’ko ERREGETZA:

- 12^a.– V Santxo Ramirez 1076-1094 urte bitartean.
13^a.– Santxez’tar Pedro 1094-1104 urte bitartean.
14^a.– I Santxez’tar Alfonso “Gudaria” 1104-1134 urte bitartean.

1.6.– NAFARROA’ko EREGETZA:

- 15^a.– V Garzia Ramirez “Berritzaillea” 1134-1150 urte bitartean.
16^a.– VI Santxo Garzez “Jakintsua” 1150-1194 urte bitartean.
17^a.– VII Santxo Santzez “Indartsua” 1194-1234 urte bitartean.
VII’n Santxo Santzez “Indartsu” errege onegaz, berezko Nafartarren erregetza amaitzen da, ortik aurrera, Txanpaña’ko errege etxera aldatuta.

1.7.– TXANPAÑA’ko ERREGE-LEIÑUA:

- 18^a.– Nafarroa’ko I Teobaldo eta Txanpaña’ko IV’na “Bertsolaria” 1234-1253.
19^a.– Nafarroa’ko II Teobaldo eta Txanpaña’ko V’na “Gaztea” 1253-1270 urte bitartean.
14 urte euki ebazan erregetzaren antolarazia emon eutsoenean, ta Borbontar Margarita, bere ama, ordezko erregetzan asi zan 18 urte bete arte.
20^a.– Nafarroa’ko I Enrike eta Txanpaña’ko III’na “Lodia” 1270-1274.
21^a.– Nafarroa’ko I Juana 1274-1305’eko urte bitartean.

1.8.– NAFAR-FRANKO ERREGETZA:

1284’an, I Juana Felipe “Ederra” Frantzia’ko erregearen semeagaz ezkondu zanean, Nafarroa’ko erregetza, Frantzia’ko erregetzagaz bat eginda geratu zan Frantzia’ko IV Felipe’ren izenagaz. Orduko politikaren legean, Laterri artean askatasun guztikoak izan da, errege baten antolamendu edo epaiketan.

1.9.– KAPETO’en ERREGE-LEIÑUA:

- 22^a.– I Felipe “Ederra” eta IV’n Frantzia’koa 1285-1304 urte bitartean.
23^a.– I Luis “Buru-gogorra” (el obstinado) eta X Frantzikoa 1304-1316 urte bitartean.
24^a.– I Juan “Il-ostekoa” Jaio ta bostgarren egunean il zana 1316 urtean.
25^a.– II Felipe “Luzea” eta Frantzia’ko V’na 1316-1322 urte bitartean.
26^a.– I Karlos “Ikusgarria” eta Frantzia’ko IV’na 1322-1328 urte bitartean.

1.10.– NAFARROA’ko ERREGETZA:

Frantzia’ko IV’n Karlos eta I’go Nafarroa’koa seme barik il zanean erregetzaren koroia artu dagian. Nafartarren jaurkintza Gares eta Iruña’ko gortee-tan 1328’an batzartuta, Juana ta Felipe onartu ebezan Nafarroa’ko errege lez. Gero ta 1328 urte berean, biak Frantzia’ko erregetzari yaregin’da (renun-

ciar) Angulema, Mortain eta Longebille'ko Dukat-erriaren truke, Felipe'k Txampana ta Brie'ko Kondaduak emonda. Iruña'n 1329'an ziñezpena emon eben.

Aipagarriak dira 1321-1328-1349 arteko urte oneik, urduritasun aundikoak ziralako.

1.11.– EBREUX'ko ETXEA:

- 27^a.– Evreaux'ko III Felipe “Biotz-Zabalekua” eta II Juana (Kapeto leñu-koak) 1328-1343 Felipe il arte.
- 28^a.– II Juana (Kapetoaren Leñukoa) Felipe il da gero 1343-1349 urte bitartean.
- 29^a.– II Karlos “Txarra” 1349-1387 urte bitartean.
1356-1357'rarte Ebreaux'eko Luis'ek egin eban ordezko erregetza.
- 30^a.– III Karlos “Biotz-Onekua” 1387-1425 urtetan.
- 31^a.– Nafarroa'ko I Blanka eta Nafarroa'ko II Juan (Trastàmara) 1425-1441'ko Loraila'n Blanka il arte. Gero, Biana'ko IV Karlos izan zan andikia (titular) edo eskubidezko erregea 1442-1461'rarte, eta II Blanka 1451-1464'rarte.
- 32^a.– Nafarroa'ko II Juan eta Aragoi'ko II Juan 1458'tik aurrera, 1441-1479 urterarte (egitez errege (rey de hecho)).
- 33^a.– Aragoi'ko Leonor, 1479'an Urtarrilla'ren 28an Tudela'ko erregeiña egin eben, baiña ogei egun gutxi gora-beran il egin zan.

1.12.– FOIX'eko ETXEA:

- 34^a.– I Febo'tar Franzisko 1479-1483, bere ama, Frantzia'ko Magdalena Balois'en errege-ordetzan. Urtarrilla'ren 29'an bazkal ostean il zan.
- 35^a.– Nafarroa'ko Katalina 1483-1484 urte bitartean, bere ama Magdale-na Balois'en errege ordetzan.
- 36^a.– Nafarroa'ko Katalina eta Albret'eko III Juan'ek 1484-1516'an Juan il zan arte. Eskontza onegaz, Nafarroa'ko erregetza sei'garren bidez- rez sartzen da atzerritar'en eskuetara, Nafarroa jaurritzeko.
- 37^a.– Nafarroa'ko Katalina 1516-1518'an, bera il zan arte.

1.13.– ALBRET'eko ETXEA:

- 38^a.– II Enrike 1518-1555 urte bitartean.
- 38^a.– III Juana Albret-etxekoa eta Borbon'tar Antonio 1555-1562 urte bitar-tean.
- 39^a.– III Juana Albret'ekoa 1562-1572 urtetan, il arte.

1.14.– BORBON'en ETXEA:

- 40^a.– Nafarroa'ko III Enrike eta Frantzi'ko IV'n 1572-1610. Emendik aurrera Nafarraldeko Iparra Frantzia'ko erregetzara aldatuta eta Nafarroa bera Gaztela'tarren menpean. Emendik aurrera gure Nafar-erregetza guttiz ezereztuta.

2.- ARISTA'tarren ERREGE-LEIÑUA: NORTZUK DIRA eta ZER EGIN EBEN?

Euskal-Nafartarraren errege-leiñua oso abertzalea zan. Bereztasunerako baiña, uko ezin eginezko beste bide bakartitik joan bearra zan eta bide-erdi orretan egon zan txeberaren sare-artean, nai-ta nai-ez jausi bearra.

Txeberazko sare-orretan gal-bidea aurkitzeko, zelako bereizgarriak euki ebazan?

- a) Munduko gizon aundien artean, Erromatarrak gizarte guztientzat gogamen bakarra (pensamiento único) egon daiten (nai eurak antziñatik ezereztuta egon) euki eben asmakuntzan, oraindiño irauten ebalako. Eta "Erromatar Kaizar Sakratu" ori, eleiz-katoliko agintarien eskuetan artuta, erlijio ta jaurkintz bakarra egon daiten (bide onena izango zala-koan ?), Europa'ko errege guztien artean leia sortu eban, indartsuenak Kaizar'en izen-buru aundi ori eroan dagaian, batzangotasunezko goga-mena, berezko erritarren gaiñetik, norkerizko indarrarekin lortzeko.
- b) "Latiña" izan zan tresnarik garrantzitsuena, norkeriz ta antzezko (artificial) lanean eginda, jakintzaren ibil-gaillua egin ebana, berezko eta bidezko izkuntzaren aurka.
- d) Eta erritarren bear-bearrezko antolamendu ta eginkizun guztiak apur-apurka galazoteko bidetik eroan ebelako eta jaiota egon ziran sasi-izkuntz barriari, berezko izkuntzari baiño ardura geiago emon eutsielako, berezko Nortasunak desagertu daitezcan. (Gaur, Mundu'ko Irugarren borroka aundi orretan gabiltz, asmakuntz orreik egin dabezan kalteak zuzendu ezinik. Ori dalako "Europa'ren betiko arazoa").

Europa ta Euskaldunentzat badagoz, gure Euskal-erregetzazko leiñuan, eritzi ta asmo-naspil ortatik artu ziran erabagiaren bidez oker galantak egin ebezanak. Adibidez:

III'n Santxo Garzez "Aundia"k, lurraldeko erregetzaren nagusitasuna edo antolarazia, bere lau semen artean banandu ebanean. Nai-ta, gaur Euskaldunak osotzen doguzan lurraldeak, beren seme V'n Garzia Santxez Najera'koari emon ba-eutson be.

Kontuan euki bear da III'n Santxo onen buru gaiñean, eleiztarrak emoneko "Kaizar" izen-buru ori euki ebala eta dirua ataraten ebala, idazpuru orregaz.

Banaketa orrein bidetik, bakoitzaren aundi-nai'keriak eta kain'keri bildur-garriak sortu ziran.

V'n Garzia Santxez "Najera"ko onek, 1043'an bere anai eta Aragoi'ko errege I Ramiro'gaz borrokan egin bear eben, onek Tafalla artu ebalako. (Ramiro, nagusiena izan arren, sasiko-semea zan eta geroago, ugari izango ziran sasi-seme eta berezko'en arteko leiak Europako ta Nafar-erreñuan, bai Jauntasun Laterrizko lurraldeetan be, Beamontez ta Agramontez, Oiñaz ta Ganboa'tar eta abar askoko alderdikerien (banderizos) bekaizkeriak eraginda).

1045'an Kalaorra berrezkuratu eben eta bertan ipini eban erregetzaren jaurkintza.

1054'an Irailla'ren 1'ean baiña, bere anai I Fernando Gaztelako errege zanagaz borrokatu bear eban, eta bertan il zan.

Ortik aurrera, nai-ta Nafarroa'ko erregetza, beti Ego-aldearen antolakuntzazko arremantetara begira egon, bere Euskal-lurraren babeserako bakarrik bizi, eta eleiztarren aolkularitzazko bidez beste erregeari (Gaztelatarrai batez

be) asko lagundu, Gaztelarrak eta Aragoi'tarrak, beti alegindu ziran goian esan doten kaizartzaren aundikeri naian, eta Nafarroa'ko erregetzaren ama zatituten euren artean banatzeko.

Ekintza orreik ekanduzko arloan aurrera eroateko, ez eben eukiten ezeren zalantzarik. (Kontuan euki bear da, denbora orreitan ez zala egon Espaiñol asmakuntzarik, oraindiño Euskal lurak izan ziralako alde batetik, eta gogo geienez, kaizar-jaurkintza ta erlijioaren zaldun-eusle edo zaindari-nagusi izateko ametsetan ibili ziralako bestetik. Aztu-barik baiña, menperatzailetasunezko ari ori, gaur daukaguzan Laterrietan oraindiño bizi-bizi geratzen dala, goian esan dotezan norkerizko asmakuntz guzti orrekaz).

Eta Euskal-Nortasunaren aldekoak abertzale sutsuak izan arren, VI'n Santxo jakintsuak, Euskal-errege artean lenengo izango zana, Euskal izkuntzari "Lingua Nabarrorun" izen aundia ezarri eutsona. Goian esan doten txeberazko arrazoiaren bidez: "Latiñez eta sasi izkuntzan idazten ziran jaurkintzaren agiri guztiak".

Nafar erreñuak, ba-eukan beste etsai aundi bat (edo ez ziran konpontzen ondo beintzat) III'n Zelestino Aita-Santua. 1194'an Jorrailla'ren 13'ko bere berun idazki edo bulda'n VI'n Santxo Jakintsua (1128 inguruan jaio zan, 1150-1194'ko urtetan errege eta il) errege zala, Nafartarren Dukea izenagaz idazten dauelako, eta bere seme VII'n Santxo Azkarra edo Indartsuari be 1196'an Martia'ren 27'an bardin. Nafartarren erregetza iru gizaldi ta erdi sortu zanetik irauten ebana eta erdi-ugarte onen erregetzaren sortzaillea zanari, orduko Aita-Santu guztiak benetako errege zanari "REX" izenagaz idazten eutselako.

VII'n Santxo "Azkarra edo Indartsu" (1254'an jaio, 1194-1234'ko urtetan errege eta Tuteran il) onen denboran, Furoen aurka okerkeri aundiak egiten ziralako, Euskalerra banandu zan eta Nafar-erreñuaren indarra gutxitu.

Gipuzkoa, Gaztela'rraren errege VIII'n Alfonso'gaz (1155'an jaio eta 1157-1214'ko urterarte errege), Giputzak iñungo jabetasunik galdu gabe, elkargo baten bitartez itzarmendu zan, onek antolatzailearen lanak egin dagiazan, Gaztelatarrak ariñago Gipuzkoa'ko alderdikidetar nagusiari emon eutson laguntzagaitik beartuta.

Gipuzkoa'ra bideak zabaltzeko, 1200'an Gaztela'ko VIII'n Afonso'k Araba inguratu ta menderatuta kendu eutson. Eta 132 urte Geroago 1332'an Jorrailla'ren 2'an Araba, Gaztela'ko XI'n Alfonso'gaz (1311-1350) elkargo baten bidez itzarmendu zan, artekariaren lanak egin dagiazan, Arabarrak jabetasunik galdu gabe. Or baiña!! Araba'n amaitu ziran berak "Arriaga'ko Elkargo edo Anaitegiaren" bidez, berezkotasunean banatzen ebazan jabetzaren lege guztiak.

Gero, eta 1224'an Bizkaitarrak Nafarroa'ko antolarazitik alde eben, beren Jauntzaren antolarazira itzultzeko.

Eta aldakuntza orreik, orduko denboran ez ba-euken ardurua aundirik Euskaldunen arteko aldakuntzak izan zirelako, Euskal-errege leiñuagaz-ba, emon ziran leenengo urrats edo oinkadak, gure izkuntzaren Nortasuna makurtzeko.

Jaurkintzazko errege-gorteetan, Euskeraren Nortasuna lotsagizunaren-ardurazko garrantzi-maillan, Latiña eta sasi-izkuntzak baiño berago ipinita, geroago Gaztelera eta Nafar-Aragoi'ko sasi izkuntzak garaitzen joango zirelako.

Euskal-Nortasunaren begirunean leenengoa izan bear zana, Euskara'ren zentzuzko izaerak sendotuta iraun dagian.

A-ta guzti, Latiegi'tar Bizente'k badauka Ueska'ko agiritegitan agerkai bat aurkituta eta "Euskalerrriaren adiskideen Elkartean" argitaratuta: "XVII'n gizaldian Ueskan Euskeraz egiten zala".

3.- TXANPAÑA'ko ERREGE-LEIÑUA-EKINTZAK:

Nafarroa'ko I Teobaldo "Bertsolaria"gaz (1234-1353) asten da Txanpaina'ko errege leiñua. VII'n Santxo "Indartsua"ren loba izan zan. Nafarroa'ko Blanka eta III'n Teobaldo kondearen semea, Brie ta Txanpaina'ko kondearen izenagaz.

VII'n Santxo Indartsuaren azken borondatea, Teobaldo ez ebalako begionean artzen, Nafarroa'ko erregetza, Aragoi'ko I Jaime'en eskuetan iztea zan.

Nafartarrak baiña, gogo orreik kontuan euki-gabe, Santxo il zanean illabete geroago Teobaldo deitu eben eta Iruña'ko Gotzain-Eleizan Foruak zinduzgain Frantzia'ren gorteko oituran igortzi (ungir) eben.

Gaztela'ko III'n Fernando'gaz itzarmendu eben bere alaba eta beren semearen eskontza (gero X'n Alfonso jakintsua izango zana). Fernando'k Gipuzkoa'ko lurraldeak berari bizi zan artean eskeiñi'ta, Nafarroa'k itsas-Kantauriko'ra urten-bidea euki dagian. Baiña, Teobaldo'k baleiteke Bretona'ko kondea'gaz berriz itzarmentzea bere alabaren eskontza.

1238'an Lur-Santua'ren gurutzeko-gudaldia bideratu eben, 1.240'an itzulita.

1246'an Foruen gora-beran, Ximenez ta Gazolaz'tar Pedro gotzaina'rekin euki ebezan estabaidetan, onek zalantzan ipini eban Nafar-erregetza. Baiña Aita-Santua'k lege berezi bat agertu eban: "Bere baimenik gabe, iñork ezin ebalta Teobaldo eleizatik kanporatu".

Sarri ibili zan Txanpaina ta Nafarroa'ren arteko bidaiak egiten, eta 1253'an Garagarrilla'ren 8'an Txanpaina'tik itzulkerata baten il zan.

Teobaldo'tarrak, Txanpaina'ren zelaikadakoak ziran eta beti begituten eben Franko'en politika, goitik berakoa guztiz al-osokerizko erdira-nai baten zana.

VII'n Santxo Indartsua'k, Teobaldo erregea ez eban on-artzen, guztiz aurkaldekota zalako. Teobaldo'tarrak zelaikada'ko erdirazaleak eta Santxo mendia ta basoak berez emoten dauan askatasunekoa. Argi dago Nortasunean egon zala desberdintza. Mendian nor-bera izan bear dalako eta zelaikadan erreza goa dalako bestien alegiñean joatea. Txanpañ errege-leiñua, ez zan Napar-erritarren ta buruzagien atsegintasunezkoa.

Len, erdi-ugarte onetan Nafar-erregetza: Aragoi, Gaztela-Leon'go errege'en artean eskontzen ziralako; ekonomia'ren aldetik artu-emon estuak eukiten ebezalako; Mauritarren aurkako gurutzearen-gudaldia berezkoa zalako eta oraindiño Euskaltasunak alkar lotuta joaten zirelako, Ego-aldera begitzen ba-eben. Txanpaina'tar oneik, Aita Santuak Europa'tik batuten ebezan gudaldiak Afrika'ren Ekialdeko lur Santuetan borrokatzeko (Tauro mendian, betiko ospagarritasuna lortuta), goian ikusi dogun lez, eta jakintzaren arloan Gaztela'tarrak baiño geiago goi maillakuak izan ziralako, Iparraldera aldatu eben bitartekotasun eragipen ori. Eta geiago, I Juana Frantzia'ko errege IV'n Felipe "Ikusgarria" izango zanagaz ezkondu zanean.

Nafarroa'ko erritarrentzat, zoralditasunezko denborak ziran oneik, Gaztela eta Aragoi'tarrak alde batetik, Frantzia eta alde bietako gurutz-gudaldiko ekintzaren bidez, Nafartarrai alde guztietatik tiraka ibili ziran, bakoitzak euki

eben asmakuntza indartu naian. Nafarroa'ko zaldun eta erritarren artean zati-
ketak edo etsaigotasunezko egoera larriak asi ziran sortzen.

Eta Nafartarren Nortasunarentzat oso denbora latzak, berezko izatasuna
lotsagizunaren garbitasunezko arduraren zaintzeko.

Maldaberako oinkadak ziran oneik, 1512'an Aragoi'ko errege II Fernan-
do'k (Katolikua), Nafartarren Nortasuna ain egoera larrian ikusita, bere mal-
tzurtasunezko aitzokada sartzeko. Gero, III'n Juana'ren denboran ikusiko
doguna.

4.– EBREUX'tarren ERREGE-LEIÑUA – EKINTZAK:

II'n Karlos deritson "TXAR" onen erregetza (1349-1387) zeaztuta idatzi ba
gendun oso luzea izango zan, mugimendu aundiko denborak ziralako ingu-
ruko errege'ak jauntxutasunezko aundikeriaren billa ibili ziralako.

II'n Juana eta III'n Ebreux'ko Felipe'ren semea zan.

Txarrezko izen gaizto-orren etorkizuna, baleiteke 1348'ko Iraila'n Izurri
(peste) baltza edo ertzairen gaixotasunaren ostetik izatea. Nafarroa'ren gizar-
tea eunetik irurogeta amarrean murriztu egin ebana, eta lurgintzaren lanera-
ko besoaren ezean agertu ziralako, Nafartarrak gose aundian sartuta, asko-
ri lapurketara emon eutsolako.

Neurri gogorrek artu bear izan ebazan ekintza orreik bakezteko, batzuri
lepoak-moztuta eta beste batzuk mii-luze'ko zubitik urkatuz. Batera, baserri-
tarrak zirikituta aundiki batzuen aurka, bere seme III'n Karlos'ek bakeztu
ebana ostera aundikiak goralduta.

"Txar" orren izena baiña, Frantzia'ko erregetzatik eta batez be Frantzia'ko
edestilarien bidetik dator, amurru aundian euki ebelako. Nafarroan orko bidetik
zabaldua? Karlos, Nafartarrak maitasunean euki eban, bai erritarrak eta bai
beren inguruko aundikiak zintzotasun aundian, nai-ta biurkeriak egiteko izan.

Badagoz beste gauza batzuk, Nafartarren bizitza geiago larritu ebenak,
legezko eta sasiko semeen artean bekaitz (envidia) aundiaren bitartez beti
borrokan ibiltzen ziralako. Ondorio lez, Agramontesak ta Beaumontesen alder-
dikeriak sortu ebazalako. Euskalerrarentzat eta Nafartarrentzat batez-be oso
gaiztoak izan zirenak.

Berak Frantzian euki ebazan oiñordearen (heredades) bitartez, Txanpaña
ta Brie'ko konderriak, Angulema eta Ebreux'eko etxetik laterri batzuk Nor-
mandian eta Frantzia'ko beste lurralde batzuk, beren ama II'n Juana eta III'n
Felipe aitak (V'n Felipe'k Frantzia'ko erregetzatik kendu ebazan Salika'ren
legeen bidetik, gure artean arrotza dana), konderrri orreik Frantzia'ko VI Fel-
ipe'ri emon bear eutsozan Angulema'ko dukadoa'ren truke, Nafarroa'ko erre-
geak izateko.

VI'n Felipe'ren semea II'n Juan'ek ("Ona" deritsona) 1350 eta 1364 urte
arteko Frantzia'ko errege eta bere aitagiñarreba zanak, Angulema'ko dukate-
rria bere begipekoa zanai, Espaiña'ko Alfonso de la Zerda'ren Karlos semea-
ri emon eutson (II'n Karlos'en ingurukoak il ebana, berea zana eukitearren
eta bera 1351'an Urtarrilla'ren 8'ko epaiketaren ostean Loubre'ko dorrean II'n
Juan'ek giltzapetu), VI'n Felipe eta II'n Juana'ren arteko ebazpena (acuerdo)
ezereztuta.

II'n Karlos, II'n Juan bere aitagiñarrebagaz eriotzeraiño etsaituta egon
zana, 1354'an Nafarroa'ra itzuli zan, eta orreik oiñordearen bitartez, Nor izan
zala uste eban Frantzia'ren erregetza eskuratzeko eta orko bidetik Nafa-

roa'ko erreñua sendotzeko etsaien aurka. Ingalterra'ko III'n Eduardo'gaz (1312-1377) alkartu zan, 1358'an Frantzia'ko Marzel'en iraultzari lagunduta.

Emen konturatu egin bear gara, Europa'ko erregetza guztia, euren artean senituta egon zala, eta nai-gabeko borrokak edo asarre guztiak, geienak beintzat, bakoitzak gogorutzen ebazan erregetzaren eskubidetatik agertzen zirala, erritarrak morroi bezela ara ta ona Foruen aipamenakaz ibilita, kontuan euki gabe.

Beartuta, Gaztela'ko I Pedro odol-zaleagaz (1334-1369 eta errege 1350-1369) eta Aragoi'ko IV'n Pedro zeremoni-zalea 1336-1387'en artean, artekari lez agertu bear izan eben, gero denborak zelan etorten ziran, bategaz eta besteagaz beinbanan alkartuta.

Jarrera orretan lotuta eta Frantzia, Aragoi ta Gaztela'ko erregetza'k gero ta indar geiago artzen joan zirelako, bai irurak Nafar-erregetzazko jabetasunaren billa ibili ziralako. Nafarroa txikerra izanda Euskalerra bananduta egon zalako, denboraren etorkizuna izango zan bakarrik, baten edo bestien eskuetan jaustea. Azken baten (1512'an) eta legez kanpoko trikimaillu baten Aragoi'ko II'n Fernando'k menperatu eban.

1378'an Gaztelarrak, 1263'an II Teobaldo'k Tiebas'en eraikitako Gaztelua, erraustu ta suntsitu eben, bertan gordeta egon ziran antziña'ko eta garrantzi aundiko agiriak ezereztuta.

II'n Karlos "Txarra" deritxon au: Izakera gogorrekoa; zori-zale; odol bizikoa eta mendekaria zan. Gaztela'ko I Pedro "Odol-zale" eta Aragoi'ko IV'n Pedro "Zeremoni-Zale" bere denborakoak izan ziranen antzera. Orduko denboraren ekandua eta lojikazko bidezki-giroak alan eskatzen ebalako.

Bera, 1387'an Urtarrilla'ren 1'ean il zan, eta bere erregetzaren osteko surrumuruak, askoz txarragoak izan ziran etsai ta saltzailleari esker, berak egin ebazanak baiño. Berari geienean, egia ta zuzentasunak lagundu eutsoelako.

III'n Karlos "Biotz-Andikoa" (noble) 1361'an jaio-1425'an il zana, 1387'tik 1425'ko urte bitartean bete eban bere erregetza.

II'n Enrike Gaztela'ko erregearen Eleonor alabeagaz eskondu zan, Gaztelatarrakin bakeak eginda.

1404'an Paris'eko alkargoaren bitartez, Frantzia'ko IV'n Karlos'egaz argitu ta garbitu egin ziran Nafartarren jabetasunak Frantzia'ko lurraldeetan.

1423'an Urtarrilla'ren 20'an erregearen ondorengoarentzat Biana'ko Printzerria sortu eban, beren billoba IV'n Karlos izan da leenengo printze edo errege-gaia.

II'n Karlos "Txarra"ren ta Frantzia'ko Juana'ren semea zan, eta bere aita aundikien aurka, aunditasunaren asmoak gutzitzen ibili bazan, berak erregeen arteko odol tanta-bat eroaten ebanai, adibidez: sasiko seme ta semeen-semeak, goraldtu egin ebazan ezin besterarte.

Errege on-onek, ustekabeko ekintza orregaz, sasi-seme'en artean bekaizerizko atek zabaldu ebazan ezin besterarte, Nafar-erreñuarentzako eta Euskalerrarentzat oso negargarriak izango zirenak, Nafartarrak guztiz bananduta, Nafar-Erreiñuaren giltzak eskura emon eutsoezelako 1512'an Aragoi'ko II'n Fernando'ri.

Nafarroa'ko I Blanka, III'n Karlos "Biotz-Aundikoaren" eta Gaztela'ko Leonor'en alaba izan zan. 1365'an jaio eta 1441'ean il zan. Eta beren erregiñaren ardurak 1425'etik 1441'era bete ebazan.

1402'an Sizilia'ko II'na eta Aragoi'ko I'goa Martin "gizabidekoa" (el humano) deritxon erregeagaz eskondu zan, 1409'an il zana. Eta bigarrenez

1420'an Aragoi'ko II'n Juan'egaz 1458'ko urteik aurrera 1479'rarte Aragoi'ko errege izango zana. Gaztela'ko Trastamara'ren sendikoa zan eta Nafarroa'n errege 1441'etik 1479'an Urtarrilla'ko 19'rarte.

5.– NAFARROA'ko ERREIÑUAN-GAZTELATAR LEIÑUKO ERREGEAK (Trastamara)–EKINTZAK:

1441'ean Nafarroa'ko I Blanka il zanean, bere seme IV Karlos ogeita-bat urtegeaz izan zan erregetzaren jabea. Beren aitite'k III'n Karlos "Biotz-Aundi-koa" k bere amaren ostean bera itzi ebalako leiñuaren tronkalekoa, Biana'ko Printze izendatu ebanean.

Bere aita II'n Juan'ek baiña, Aragoi'ko errege zanak, beren zintzotasunezko biguntasunagaitik, ostu eutson Nafartarren ezar-leku ori.

II'n Juan'ek arrazoi gutxiago euki eban Nafartarren erregetza aurrera eroateko, bigarrenez Juana Enrikez'egaz (Fernando'ren aita-ama'k, gero Aragoi'ko errege izango zana "Katoliko"aren izenarekin) ezkondu zanean (biak, goi-zale ta on-gose aundikoak ziranak), berez Nafar-erregetzarekin ari guztiak ebagi ebazalako.

Ostutako jabetasun orren bidetik, II'n Juan'ek bere emaztea Juana Enrikez erregetzara baltzuratu (asociar) eban, eta Juana Nafarroa'ra joan zan erregetzaren ordezkokoak beteteko.

IV'n Karlos asarratuta, aitaren aurka egiteko eta Nafarroa'ko erregetzaren jabetasuna berrezkuratzeko, Gaztela'ra joan zan, Asturias'eko Printzea'ren ta Albaro de Luna Kondestablearen laguntza eskatzera.

Oneik IV'n Karlos'eri ikusiazko egiten dautsoe: "Eurak ez dirala borrokatzen Nafarroa'ren aurka, II'n Juan'en aurka baizik eta Karlos alegintzen dabe, banandu dagiezala beren ekanduzko-egilletasun edo sorburutik, II'n Juan'en lapurtzazko asmakizunetik.

Goratu egiten dautsoe, aita emoten dautson maitasun otza eta zelako irabaziak eukingo ebazan Gaztelarrarekin alkargotu balitz. Bai bere ama-ordea zelan dago aurdun.

IV'n Karlos, euren berbagaitik gogarazi egiten da eta 1451'n Irailla'ren 8'an eurokaz alkarren-arte alkartasunezko-itun bat egokitzen dau eta Gaztelarrak inguratuta euki eben Buradon'eko gaztelua itzultzen dautsoe.

Ondoren, Asturias'eko printzeak Albaro de Luna kondestableari itanduten dautso: "Baiña guk... zer lortu dogu Nafarroan?" eta Albaro de Luna'k erantzun: "Jauna, 40 urteko anai-guda izten dautsagu".

Orko bidetik anai-guda sortu zan, Beaumontetarrak IV'n Karlos'en aldetik eta Agramontetarrak Aragoi'ko II'n Juan'en aldetik kokatu ziralako.

Guda au ez zan amaituko 1522'an Maya'n eta 1523'an Ondarribian, Nafarroa'ren askatasunezko Ikurriñak beratu arte.

Ez IV'n Karlos, ez-ta II'n Juan be, izan ziran talde-bi onen nagusiak, alderdikide orreik izan ziralako Nafarroa'ko agintarien gidari ta danak mugi-aldian ipinten ebazanak.

5.1.– BEAUMONT eta AGRAMONT'tarrak:

Beaumont taldea, II'n Luis Beaumont Lerin'go Kondea'k bideratua izan zana (Biana-Lerin) 1456'tik-1507'rarte. Oneik Nafarroa'ko Iparraldean eta Mendebal erdian agintzen eben.

Eta Agramontetarren taldea, nagusitasunezko maillan (mosèn) bigarrenea-koa zana Peralta'ko Pierre'k (Pedro) Lerin'en Santesteban'eko Kondeak (Peralta-Tudela) 1451'tik-1488'ko urterarte bideratuta. Egoaldean, Ebro ibaiaren ur-bazterrean eta Ekialde erdian agintzen ebenak. Biak okerrak edo eriozileak ziran.

Gero ikusiko dan lez, talde biak alderdikidetatik aldatuko ziran, gizarte ta lege bideetan naastetasun aundiagoa sortuta, Fernando'k Nafar erregetza berekotu dagian.

IV'n Karlos, edestilari ta elerti-zalea zan eta Aristoteles'en etika gaztelera-tu eban. 1461'ean Irailla'ren 23'an il zan. Eta berak bularreko gaixoa euki ba eban, pozoituta il eben.

5.2.– II D^a BLANKA:

Onen ondorengoa, 1424'an Oliten jaio zana bere arreba II'n Blanka izan zan Nafarroa'ko erregetzaren jabea 1461'tik-1464'an Otsailla'ren 12'ko bitartean. II'n Juan (Leonor'ek?) bere aitak Abendua'ren 2'an aginduta eta Foix'eko konde-andrearen andere-lagun batek emon-da, Pozoituta il zan arte.

Ama, I'go Blanka il zanean, bere aita II'n Juan'eri IV Karlos anaiagaz bate-ra, Nafarroa'ko erregetzaren eskubideak eskatu eutsoezan eta onek 1455'ean biak ondoregabe itzi ebazan euren arreba Leonor'en mesede, anai-guda biztuta.

Nafarroa'ko erregetza I'go Blanka 1441'ean il zanetik, Aragoi'ko II'n Juan'ek eroan eban 1479'ko Urtarrilla'ren 19'raiño il zan arte.

Onen gogamenean, erregetzaren oiñordezko zentzua, Nafar-erregetzaren berezko oiñordetzarena baiño guztiz aurkakoa izan zan, berea, "gurasoen-gandiko" edo "etorkizuneko-eskubidekoa" zalako. Eta berea zalakoan, seme-alabari errege-erregiñaren izateko bideak ebaji eutsezan, ondoregabean itzita.

5.3.– II'n JUAN:

Gogamen onek, badauka bai zer ikusia (gero agertuko dan lez), bere seme Fernando'ren (katolikoa) gogamenean, maltzur ta guzurrezko aurre-artzeak biztu daitezcan Nafarroa menperatzeko. Leenengo eskontzako seme-alaben artean Leonor izan ezik (azkenean, bera be bai), gorago ikusi dogun lez, gaitzestasunean euki ebazalako eta bigarren eskontzako Fernando, bere biotzeko kutuna izan zalako.

II'n Blanka 1462'an Jorrailla'ren 23'an Mosen Pierres Peralta'koak, portu-ostera (ultrapuertos) atzilotuta eroan ebenean, Orreaga'ko lekaidetxean esan eban: "bere borondatearen aurka eroaten ebala, eta alegintzen ziralta berak Nafar-erregiñaren eskubideak ukatzeko" bere aizpa Leonor, onen seme-alaben edo Fernando II'n Juan Aragoi'ko errege-semearen mesedetan iztea eskatzen eutsoelako.

"Olan izan balitz, arduradunak balio-gabe itzi dagiezala beren ukatu orreik, beren borondatea, olango zeozer egiterakoan, Gaztela'ko errege'en edo Armeñak kondea'ren babespe edo zainpean iztea zalako".

5.4.– IV'n KARLOS'ek eta BERE ARREBA II BLANKA:

IV'n Karlos eta bere arreba II Blanka'k, ainbat oiñaze, eramankizun ta nekagi-ro eroan izan bear eben.

Dana dala, erdi-ugarte onentzat eta Nafarroa'rentzat batez-be, ekandubako goibeltasunezko ta ekaiztsu denborak ziran oneik, Nafar-erregetza amaierara bideratzen ebanak. Erregetasunezko legeari lotsa galduta, etorkizunerako iru gauza argitzen ziralako: Nafarroa, Aragoi edo Gaztelarpean menderatuta geratu; Gaztela ta Aragoi'tarrak bat eginda, Ego-aldeko Nafarroa mendean artu eta Auñamendiak berezko muga baten antzera geratuta, Frantzia Nafar-Iparragaz jabetu. Geroago sortuko zana.

Leonor, I Blanka ta II Juan'en alaba gazteena zan, 1425'ean Iruñean jaio eta errege-aulkian bere aita 1479'an Urtarrilla'ren 19'an il zanean, illa-orren 28'an ezarri eben, Aragoi'an II'n eta V'n Gaztela'koa Fernando'ren (1452-1516 Katolikoa) laguntzagaz.

1441'eko urtean eskondu zan, Foix ta Bigorra'ko kondea eta Biarno'ko jaun Gaston'ekin. Biarno'n bizitzen geratu zan. Frantzisko ta Katalin seme-alabak euki ebazan.

Leonor jaio zanean, aitaren tresna biurtu zan, bere anai IV'n Karlos eta II Blanka aitzaren aurka egiteko. Eta bere neba-aizta'k il ziranetik, barriro biztuten dira Beaumontetarren ta Agramontetarren arteko anai-gudak, berezko Nafar-erregetzaren oiñordezkoak legean ezartzeko.

Erregiña egin ta ogei egun gitxi gora-beran Tutera'n il zan. Eta beren azken naian: "Bere anai IV Karlos Biana'ko Printzearen jabe-bideak eskatu ebazan bere ondorekoentzat, Nafarroa'ko erregetza bere seme Frantzisko Febo'ren ardurapean itzita. Eta laguntzaren billa joan bear ba-eben, Frantzia'ko erregetzara joan daiten", aolkua emon da.

Emen aipatu bear doguna, zergaitik, bere il zan'en aita II'n Juan Aragoi'ko gogamenaren eritzitik aldatu eta bere anai IV'n Karlos'en Nafar-tronkaleko eritzia besarkatu eban. Aolkuaren billa Frantzia'ra joan daitezcan aginduta. Bai, zer gertatzen zan, Beaumontetar ta Agramonteterrekin.

Beaumontetarrak eta Agramontetarrak, eriotzaraiñoko etsaiak izan ziran. Eta Aragoi'ko II'n Juan'ek, Agramontetarrak oparitu ta abegi onean erabilten ebazan bere alboan eukiteko.

Beaumontetarrak baiña, IV'n Karlos eta II'n Blanka il ziranetik, Leonor'ek aitaren alde egiten eban lez il zan arte (eriotzearen ostetik aldatuta), ia ezer babesteko argibide edo arrazoi barik geratu ziran, apurka apurka II'n Juan'en zerbitzura aldatuta. 1467'an Tafalla'n Leonor eta Beaumont'tar kondestableen alegiñaren bidez geldi-une edo bake-une eginda.

5.5.– GAZTELUAK BOTATEN; ASKATASUNA:

Baiña saldukeri ta judaskeriak geiegian egon ziran lez. Beaumontesen Kondestablea, Trebiño'ko Lara'tar Manrique Pedro kondea eta Gipuzkoa'ko oñaz'ekoak alkartuta, Nafarroa'ko mugak eta Lekunberri, Leiza ta Gorriti'ko gazteluak ezereztu ebezan. Leonor'ek, eskubideko erregiña eta Nafar-erreiñu osoa ordezkotzako jaurkintzan (lugarteniente general del Reino) agintzen ebanak, 1472'an Abuztua'ren 2'an agiri gogor bat atarata, Lerin'go kondea, San Juan'eko lekaide-etxea eta Luxa'ko Jaun Beaumontetarrak eriotzara ta ondasunaren baitura zigortzen ebanak. Aurrerantzean eta azkenerarte, Beaumontetarrak Fernando katolikoaren aldera aldatu ziran.

Ortik aurrera, Nafarroa'ko erregeak askatasunekoak ba-ziran, saman Beaumontetarren lepokoa eroaten eben, Fernando katolikoak ondo erabilten ebana.

Beste aldetik, Frantzia Laterizko jabetasunak euki ebezalako, Frantzia'ko erregearen agindutara egon bear ziran. Eta geiago, oneik etenbako auzian ibili ziralako Foix'eko leiñuaren ondorengoagaitik.

Nafarroa'ko erregetza, egoera guzti orregaitik, Frantzia, Gaztela ta Aragoi'en arteko oreka-larrian bizi bear eben beti. Beren eriotzea, oreka erreik apurtzen ziranean sortuta.

Euren jarduera une orretan, iru errege-etxe orrein lurralde-jeografikoak beartuta, Nafartarren bakea beti, Frantzia ta Gaztela-Aragoi'ko bakearen mendean egon zan. Arin apurtzen zana, iru errege-etxe erreik Napoles'en erregetzako jabetzaren atzean ibili ziralako.

Emen ikusten doguna, II'n Juan'ek, Juana Enrikez bere bigarren emazteagaz batera, Nafarroa'ko anai-guda aukeratu ebala, euren seme-alabai tronkalezko erregetzaren jabetasunak moztu eutsezelako. Eta Kanpionek esaten dauan lez: 1462'rako II'n Juan'ek bere emazteagaz batera, Fernando (katolikoa) euren seme txikerrena euki ebala gogoan, Nafarroa'ko errege izendatzeko.

Goian esan doten lez, biak goi-zale ta bete ezinezko on-gosekoak ziran. Bai euren seme-alaben pozoitasunak Juan'ek aginduta eta ainbat maltzur ta guzurrezko gauza eginda Nafar-erregetzaren lapurketa egin eta Aragoi'ren mendean geratu daiten, koroia euren seme Fernando kutunaren buruan ezartzeko.

Fernando'k ez eban 1512'ko une aretan Nafarroa menperatzea aukeratu. Goian esan doten lez, Aragoi'tarrak eta Gaztela'tarrak, III'n Santxo Garzez Aundiak, Gaztela ta Aragoi'ko kondetzak bere semeen artean bananduta errege maillara igon ebazenetik, beti ibili ziralako "nor, Nafarroa'gaz geratu".

6.- FOIX'tarren ERREGE-LEIÑUA; EKINTZAK:

Nafarroa'ko I Gaston ta Febo'tar Frantzisko izan zan erregetzaren ondorengoa, 1467'an jaiou eta 1483'an Urtarrilla'ren 29'an Pabe'n pozoituta il eben.

Biana'ko Printzea, Gaston Foix'eko kondea eta Frantzia'ko Madalena'ren (Frantzia'ko XI'n Luis erregearen arreba) semea zan.

Biarno'ko bizkondea eta Bigorra ta Foix'eko kondea 1472-1483 urte bitarreetan.

Nafarroa'ko Leonor erregiñaren biloba zan eta au 1479'an il zan orduan, errege egin eben.

Onen errege denboran, Beaumontetarren ta Agramontetarren arteko gudak gogortu egin ziran ezin geiagoan. Eta berak 12 urte bakarrik euki ebalako, bere ama Frantzia'ko Madalena'k artu bear izan eban agintaritzan. Eta erregearen-ordezkatza, 1479'tik 1481'en arteko urtetan, ondo eroan eban.

Zalduba'n (Zaragoza), Madalena Fernando'gaz berba egin eban, onek itxura baten laguntzeko prest egoala emoten ebalako. Egia baiña, azpiko jokoan ibilten zala zan.

Alkarrizketa orren ondorioa, Aoiz'ko bake-une edo gudu-arteko alkargoa izan zan. Eta arazo guztiak konpondu egin ziralakoan, Madalena poztasun aundiz 1479'an Irailla'ren 17'an Nafartarrai alan esan eutsen.

Emen aitatu bear da, garai onetan, Espaiña'ren erregetza bakarraren gogaera edo pentsabidea Laterria'ren babeserako, gorputza artzen asi zala. Ez, Espaiña'ko aberriaren sendimentuagaitik, olangorik denbora aietan ez zalako urriñetik be egon (Nai-ta denbora askoz geroago bide ortatik agertu ondorio lez). Olan erakusten daualako 1480'an Urrilla'ren 18'an Rodriguez de Almella Kartajena'ko Kalonjea'k (canonigo), bere idaz-lanetan erakutsi ta ezarri gura daualako, agertzen dauanean: "Gaztela'ko erregeak eskubidea

daukela Nafar-erregetza beraganatzeko, Gipuzkoa ta Gaskuñako Lurraldeak artean dirala”.

Beartsuaren poztasunak gitxi irauten dabe baiña, eta laster asi ziran ezta-bidak ostera be.

Eta Fernando’k konponketa orreitan itxura ona emon ba-eban be, ez eban emon geiegizko ordezkoa artu barik, eta Nafartar-erregetzari kalte aundiak egin eutsozan.

Bere osaba Foix’eko D. Pedro Kardinala’k, Tafalla’n gorteak batu ebazan, ordua zala erregea koroatzeko esanda. Nafartarrak on-artuta, I Gaston ta Febo’tar Franzisko Iruña’ra joan zan eta 1482’an Zemendia’ren 6’an, Fue-roak agintzen eben eran koroatu eben.

Ortik aurrera, Anai-gudaren sorburuak bakezten asi zan eta eriotzako zigorra agindu eban Beaumontetar edo Agramontetar izendatzen ziranai.

Kanpion’ek diño, Madalena bere amak, uts-bi egin ebazala, lenengoa: Fernando’k (katolikoa) eskatu edo adierazita, errege Katolikoen Juana alabagaz ez eskontzea. Eta bigarrena: Frantzia’ra eroatea. Bidai orretan, Lerin’go kondestableak Iruña artu eban.

6.1.– FEBO’tarrak:

I Franzisko Febo’ren bizitza, Pabe’ko (Pau) gazteluan iraun eban, bere arbasoak III’n Karlos Biotz-Aundikoa eta IV’n Karlos Biana’ko printzearen antzera, musika, apainkeria eta antzez-lanai zaletasuna erakusten.

1483’an Urtarrilla’ren 29’an bazkal ostean, txilibitua joten egoala gaixorik sendituta, andik ordu bitara pozoituta il zan.

I Febo’ren ondorengoa Nafarroa’ko erregetzan, beren arreba Foix’eko I Katalina izan zan. 1468’tik 1517’raiño bizi zana. 1483-1484 urte bitartean bere ama Madalena’ren errege ordezkotzan.

Nafarroa’ko erregiña 1483-1513’ko urte bitartean izan zan. Erregetzaren jabetasunagaitik, bere osaba Juan’en laguntzagaz 1483-1492’ko urte bitartean borrokatu zan.

Katolikuak, aletin asko egin eben Asturias’eko Printzea Nafar-errege aulkian ezartzeko (meatxu ta guzti), Madalena’k baiña, gogor eutsi eban guzti ori, Lerin’go kondea eta errege-ordeak Asturias’eko printzea Nafarroa’ko erregetzan ezartzea lar zalakoan, atzeratu egin zirala ezkerrek.

Madalena’k, emen aipatu bear eban, 1503’an Juan’ek eta Katalina’k gorreetan esan ebena: “Su aundi-biren bitartean kokatuta gagoz, ez dakigula ortik zerk jarraitu leikenik”. Madalena’k azken baten, bere anaia Frantzia’ko errege XI’n Luis’eri aolkua eskatu bear eutsola esanda askatu egin zan.

6.2.– I KATALINA:

I Katalina, Foix, Bigorra, Ribagorza eta Biarno’ko kondesa izan zan.

Nafarroa, atsekabetzen eben gaxotasunak eldu ziran larritasunezko mailara, ezinezkoak biurtu ziran ondamenari eusteko, eta ez zan izango txikerrena erregetzaren aulkira eme-bat igotea, indar aundiko al-izate edo esku-mena bear zanean, alderdikideak igon eben lekutik beratzeko.

Oneik, erregetzaren izatasuna beeratu egin ebelako, andinai, dirugose edo on-gose eta euren artean gorrotoaren ta alkar ikusi-eziñeko tresneri biurtu ebelako.

Orain, Beaumontetarrak eskubidearen zaindariak izan ziranak, lapurraren alderdian kokatuko dira. Eta Agramontetarrak, Nafarroa'ko eskubidearen zaindari.

Gauza orreik, beti sortzen dira arroxkeriak eraginda, Aberriaren giza-barnea galtzen danean.

Emendik aurrera errege-katolikuak, Nafarroa'ko erregetzan, eskontzan ta zeregiñeko antolabidearen atzean ibili ziran Katalina ta Juan gazteak izan ziralako. Baiña Madalena amak, geiegi zirala orrein atzean ibili ziranak ikusita eta katolikuak euki eben galbidearen arriskua, Frantzia'ko erregearen laguntza eskatu eban.

Frantzia, Gaztela, Aragoi eta alderdikideen artean, eskubideko arloan, naaste aundi bat sortu eben.

1483'an Beaumontetarrak Fernando'ri eskatu eutsuen, Nafarroa'ko erregetza Aragoi'ko erregetzagaz bat egin dagiala, baiña Fernando'k bere emazte Isabel'egaz, euren seme Asturias'eko printzea, Katalina'gaz eskondu gurean, beste ezkututako bidetatik egin gura eban.

Katalina'ren ama Madalena'k baiña, atzeratu ebazan katolikuaren asmoak, printzearen gazteasuna aitatuta.

Joko orretan, XI'n Luis (Onek 1423-1483 urte bitartean, Agustua'n il zan arte, bere agintaritzako bizitzan, Frantzia'n, muga-gabeko erregetza sortu eban) Frantzia'ko erregea be sartzen zan, Gaztela'ko errege Espaina'ko errege izango zan batek, Foix'eko laterriakaz jabetuta beren aurka, Burdeos eta Tolosa'ko ateetan kokatzen zalako. Orregaitik bera be sartu zan beste eskontza batzuk eskaiñita, eskontza ori ezereztuteko.

Isabel, Asturias'eko Printzea Katalina'gaz eskontzeko alegiñean eta artuemon orrein ondoan egoteko, Burgos'era joan zan, 1483'ko Loraila'n eta 1483'an Bagilla'ren 25'ean, Kaltzada'ko Txomin Deuna erria, izketaldirako aukeratuta.

Izketaldi oneik, azken-gaiztoa euki eben Isabel'entzat, Gaztela'ko printzea Nafarroa'ko errege izendatzeko asmoa euki ebalako, eta Katalina printze onegaz eskonduta, orduan erregiña izendatu. Eta ez alderantziz.

Zuurtasun edo Diplomazizko alkar-izketa oneik, Frantzia'ko XI'n Luis'ek eta Madalena'k urbilletik jarraituta, errege katolikuen aldetik ez eben lortu garaipenik, Lerin'go errege-ordea eta kondeak atzerantza egin ebalako, lar arriskatu edo beartu egin ziralakoan, Asturias'eko Printzea Nafarroa'ko errege izendatzekoan.

Errege Katolikoak, XI'n Luis'ek zelango joko ona egin eutsien ikusita (len esandako eskontza ugariekin, ainbeste errege-nai aurkeztuta) osterabe bialdu ebazan ordezkoak Pabe'ra 1483'ko Uztailla'n.

Madalena, guzti au ikusita, zalantza aundi baten geratu zan, alde batera egin ezkeru, galbide edo arrisku bardiñean agertzen zalako, beste aldekoa-kaz jokatuta bezela.

Nafarroa'n Iruña'ko gorteak, bai Bearn eta Bigorre'ko laterriak 1483'an I Katalina artu eben euren erregiña ta berezko Andre-Jabe bezala. Emen aipatu bear da Beaumontesak Fernando'ri, Nafarroa Aragoia'gaz alkartzeko eskatu eutsoela.

Madalena'ren neba XI'n Luis, 1483'ko Garagarrilla'n il zan eta beren ondorengo VIII Karlos'ek aolkularien esanak on-artuta, XI'n Luis'ek antolatuta euki eban erara bete egin ziran zeregin orreik.

6.3.– VIII'n KARLOS:

Onek beren izeko Madalena'ri, arrazoi-aundiko eskutitz-bat bialdu eutson, Albret'tar Juan Tartax'eko bizkondea suin lez artu dagian.

Albret'eko III'n Juan Tartax'eko bizkondea'gaz eskontzeko itzarmenak 1484'an Bagilla'ren 14'an idatzi ziran. Eta Ordez'en ezkon-itzak emonda, Leskar'eko Eleiz-Nagusian amasei urte eukazala eskondu zan. Eskontza onegaz, seigarrenez sartuko ziran atzerritarrak Nafarroa'ko jaurkintzara.

I Kataliña'k amalau seme-alaba euki ebezan. Eta bera 1517'ko Otsailla'n Mont-de-Marsan'go irian il zanean, sei bizirik egon ziran.

Erregeak, gazteak ziran lez, Madalena erregeen-ordekoa zan, baiña jaurkintzagaz erregearen aita Albret'eko Alano jabetu zan. Ez zan gizon ona, diru-zale, andi-nai, arroputz eta aldakorra izan zalako.

Foix'eko ondorengo arazoak, 1484'ko Uztaila'ren 9'an eta Urrilla'ren 2'ko egjunetan asi ziran argitzen, Katalina'ren aldera. Eta ez beren aitagiñarreba-ren naiera.

Batez be, arrisku aundiko txatal berezi bat euki eban: "Auziketa orren erabagia, Paris'eko Lege-biltzarrean artu bear zala". Lege-nai orren bidetik, Nafarroa'ko erregea, Frantzia'ko erregeari ondo-esan bearrean geratuta.

Albret'eko Alano'k, menpekotzaren edo feudo'ko (contrato-vasallaje) alkartasunetan sartu zan, Madalena be beragaz eroanda. Ausardi aundiko borroka 1485'eko urtean asi-ta.

Beaumontetarrak, Nafartarren ordezeko-erregearen agindupeari ezetza emon eutsoen orduan, Nafarroa'ko erreñuaren bakea, ezinezkoa biurtu jakien erregeari, Madalena'k 1485'an Otsailla'ren 8'an Lerin'go kondeagaz, adiskidego elkargoa sinatu eban eta Lerin'go konde eta beren alderdikideentzat ongille edo ekartsuak izan zan.

6.4.– ANAI-ARTEKO GUDAK BARRIRO:

1486'an Abendu'aren 4'an feudo'ko biltzarretan, Nafarroa'ko errege-ordea Albret'eko Alano izan zala, errege gazteen izenak entzuten asi ziran. Eta I Kataliñ erregiña Nafarroa'ra etorri daiten koroatzeko, Lerin'go kondea geratu zan bideko arazoak garbitzeko arduradun.

Agramontetarrak Kardinalari (Beaumontetarren kidea zalako), Olite'ko atean itxi eutsoezan eta erregeak ez ziran ausartu Auñamendiak aldatzen.

Gortearren aginduz Albret'eko Alain izendatu eben errege-orde, erabagi orrek txatal berezi au eukala: "Errege-ordea urrunetik dala, egon ezinean, bere anai Abesnes'eko Jauna izan dagiala". 1486'ko Irailla'n orokorrezko tenientea izendatuta.

1486'ko urte berean, Beaumont taldeko Grazian'ek, Agramontetarrai eraso eutsen eta barriro biztu zan anai-arteko guda.

1488'an gauzak baketzeko Tudela'k eskatuta, Agramontetarren anaiarteko taldea sortu zan. Eta Iruña'n Beaumontetarrak, bereala sortu eben bardiña.

1488'an Urtarrilla'ren 3'an Madalena eta bere alaba I Katalina Frantzia'ko Lege-Biltzarra'k deituak izan ziran.

Beaujeu'ko Ana Frantzia'ko erregiñ-ordeak baiña, eurengeatik lau urte ari-ñago, gomendiozko alegiñ eta trebetasunezko laguntzak pozik egingo eban-zanak. Albret'eko Alano jaunak Nafarroa'ko errege-ordea zana, beren guda-rako zaletasunagaitik asarratuta, orain atsegiñez itzi ebazan sasiarteko egin-kizunetan korapillatu daitezana.

Albret'eko Alano'k, Bretainia'ko dukearen alabeagaz ezkondu gura eban, lurralde arein gaiñean begia ipini ebalako eta lurralde orreitan eskubide batzuk eukezala-ta.

Orren zeregiñaren garaipena eta Beaumontetarren menpea lortzeko, 1488'an Epaila'ren 21'ean Balentzia'n Fernando katolikoak gaz barneko adiskidetasunaren alkargo bi antolatu ebazan. Fernando'k, oraindiño gaztel-uri batzuk eroaten ebazalako nagusi-lez.

Gazteluri orreik Nafar Kapitain edo gud-agintaripean geratu ziran.

Utziera orreik itxurazkoak ziran baiña, Nafarroan, errege katolikuak agin-pide nagusiena euki ebelako eta berezko erregeak baiño, erantzun obeagoak eukiten ebazalako.

Fernando urriñ egon zan Labret'eko Alano'ren naikundetik, beren naiak bete daitezcan, Juan printzearen alde jokatzcan ebalako eta azken baten Bretainia'tik zeozar ataratekoan, Nafarroa'ko errege-ordeak aginduta, Roseillon'eko (Frantzi' ko oroigarri-lurraldea dana. Langedok, Auñamendi ta Lurrarteko itsaso'en artean kokatuta dagoena. Bere Uri nagusia Perpiñan izan da) lurraldea eskuratzeko zan.

Alano'k, Fernandoren jokoa zelakoa zan jakinda, 1491'n Urtarrilla'ren 2'an Frantzesakin alkartu zan, ain-bat gauza berentzat, beren seme eta beren anaiarentzat, diru ta lurraldeetan lortuta. Gaiñera, Narbona'ko Juan bizkondearen naiak babes-gabe uztea eta Frantzesaren laguntza eukitea, Nafarroa'ren aurka Espaina'ko erregeak erasoan etorten ba-ziran, asko zalako.

6.5.– GAZTELATARREN BABESA:

1492'ko Urtarrilla'n Granada'n eta Abustua'n Zalduba'n (Zaragoza) be, arremanak egon ziran, Nafarroa, Gaztela'tarren babesgoan izteko. Fernando baiña, asarre aundian sartu zan, Juan Frantzia'ko erregeagaz batera ibiltcan zalako eta zalantza askoren ostean, Kondestablea eta beren lagunak, Iruñean ziñez, itz emon ebalako andik aurrera Nafarroa'ko erregearen agindutara geratzcan zirala.

1493'an Jorrrailla'ren 13'an Paris'eko Lege-Biltzarrak, Foix'eko laterrien jabetasuna oraingoz I Katalina erregiñaren ardurapean iztea erabaki eban.

Elkargo oneri, Kondestablea eta beren sei alderdikideak, 1493'an Zemen-dia'-ren 7'an Iruña'n ziñ eutsoen. Eta erregeak Orthez'en Abendua'ren 4'an

Nafarroa'ko erregeak baiña, beti lez ostera be anakak, infernuko lekuan sartu ebazan (baleiteke beartuta izatea), errege Katolikuari eskatu eutsoelako, euren baikuntzapean (garantia) bete daitezcala ongune (ajuste) orreik. Bide orretatik, Fernando geratu zalako alkargo orren erantzugille.

6.6.– ERREGIA KOROATZEN; FRANTZE'tarrak ASARRE:

Nafarroa'ko erregearen koroatzea, amar urte beranduago, 1494'an Urtarrilla'ren 12'an egin zan. Eta ez eragozpen barik, kondestableak Uria'ren atear itzi eutsezalako, Agramontetar geiegi etorri ziralaren aitzakiagaz. Gabonak Egues'eko basa-bazter edo baserritxoan ospatu bear izanda.

1494'an Urtarrilla'ren 19'an Iruña'n eta Jorrrailla'ren 30'an Medina del kanpo'n isilleko alkargoaren bidez, Fernando katolikuak beren itxurazko lanagaitik, laster eskatuko eban beren artekaritzaren ordaiña eta Nafarroa'ko erregeak beartuta geratuko ziran, Ana euren alaba nagusiena katolikuen

seme Juan'egaz ezkontzeko. Eta mutilla eukiten ba-eben, katolikuen senitar-teko neskatillakaz ezkondu dagian.

Frantzia'ko VIII'n Karlos asko asarratu zan erabagi orreikaz, Nafarroa'ko erdikotasun orrek, beren sarraldi asmoaren bideak ezerezean izten ebazala-ko eta Gaztelatarrai nausitasunaren ziurtasuna emoten eutselako.

1494'an Epaila'ren 20'an Lion'en, Frantzia'ko VIII'n Karlos eta errege Katolikuak, beti Nafarroa'ko zeregiñaren gaiñean egon ziranak, antolakun-tzazko erabakia epaitu eben: "Ortik aurrera, Narbona'ko Juan'en asmoak Nafarroa'ko erreñuarentzat, eurak eroango dabezala". "Frantzia'an egon ziran laterrien erabakigabeko auziketak, Frantzia'ko Lege-Biltzarraren buru-bipean geratu daitezala". Eta "onen erabagiak eldu arte, Nafar-erregeakaz Narbona'ko bizkonde'ak euki eban guda gelditu daitela eta auzibideko Late-rrri orreik Nafarroa'ko erregeen ardurapean geratu daitezala".

VIII'n Karlos'ek Juan bizkondearen laguntzagaz Italia'ko gudaldia asi eban eta Nafarroa babes barik geratu zalako, errege Katolikuak agertu ziran jaun ta jabe, Juan eta I Katalina Nafarroa'ko erregeak, euren gana nai-ta nai-ez joan bear izan-da, Beaumontetarrak gero ta okerrago joan ziranak geratzeko.

6.7.– ERREGE-KATOLIKUAREN JOKOAK:

1495'ko Epaillea'n Nafarroa'ko erregeak, errege katolikoakaz alkargo arrotz eta gogaikarri bat sinatu bear izan eban. "Gaztela-Aragoi'ko erregetza-gaz bakeak iraungo ebala; Lerin'go kondearen erbesteratzea; Eta beren jabetzaren lur-baituak, bien aldetik ipinitako lau kontularien artean zaindu dagiezala".

Nafarroa'ko erregeak, oso garesti erosi bear izan eben kondestablearen erbesteratasuna, 1495'eko urte berean, Nafarroa'ko Gorteak gorroto aundiz ontzat emon bear izan ebelako.

1497'an Commyn'eko Felipe'k esaten eban: "Nafarroa'n Errege katoli-kuak, eurak gura ebena egiten ebela".

1497 eta 1498'ko urteetan, Frantzia'ko erregeak Fernando katolikuari eskeiñi eutson: "Albret'eko jabetasuna ezereztu eta Nafarroa'ko jabetasuna-gaz batera berak artu dagiela, Italia'ko lurralde batzuen truke". Fernando'k emon eban ezetzagaz, lagun zintzoaren ospean agertuta zan, Frantzia'ko errege-ergelaren lepotik.

1498'an juduak kanporatu ebazan errege katolikuen indarrak eraginda. (Sei urte ariñago errege katolikuak egin eban bezela).

1500'ean parkamena emon eutson Lerin'go kondea'ri. A-ta guzti onek, aurrera egin eban Nafarroa'ren aurka eta Fernando'ren (katolikoa) serbitzura.

1503'an Jorrailla'ren 25'ean Zangotzan, Nafarroa'ko erregeen Juan eta I Katalina'ren semea, Nafarroako II'n Enrike izango zana, Nafarroa'ren zoral-diko denboratan jaio zan.

1503'an Abuztua'ren 18'an, VI'n Alejandro Aita-Santua il zan, eta beragaz Nafartarren laguntzaille aundi bat.

1504'an Epaila'ren 17'an, Nafarroa'ko erregea Juan'ek, Fernando'k nai-gabearen aitzakiagaz, zelako jokoak egiten eban ikusita, Zangotza'koak borrokan ibiltzen ziralako Aragoi'ko mugaldekoakaz, Najera'ko kondea eta Lerin'go kondearen antziñako adiskidetasunari baimena emonda, Gaztelar gudariak sartu daitezkan Soria eta Gipuzkoa'ko mugatan. Beldurkor, Medi-na'ko bigarren ituna antolatu eban.

Itun onen idazkun berezienak, Fernando'ren aldekoak izan ziran: "Biana'ko Enrrike, katolikuen bir-alaba Isabel'egaz eskonduta; Foix eta Albret'eko jabetzak Gaztelatarren eskuetan geratuta; Nafartarren alderdi-gabetasunagaz Frantzia'ren aurka, Fernando nausitasunean kokatzen zala-ko; Eta Azken baten, Albret'eko laterrietan, Espaiñol leiñu bat kokatzen eba-lako".

Frantzia'ko errege XII'n Luis'ek asarratuta, itun ori antolatzen asi orduko, beren gudariak Foix'eko mugan kokatuta euki ebazan

1504'an Zemendia'ren 26'an Isabel katolikea il zan eta Fernando'k ikusten asi zan, Gaztela'ko erregetza, bere alaba Juana eta bere suin Felipe-Ederra-ren eskuetan itzi bear ebala. Fernando laster asiko zan beren gogoaz alegin-tzen, oneik zelan bastartu.

1505'an Urtarrilla'ren 23'an Fernando'k, Toro'ko Gorteetan Juana'ren zorotasuna azalkeatu eban eta Isabel'en azkenaiaren agindutik, Gaztela'ko erregetza berak zuzendu bear ebala, esan eban.

1505'an Urrilla'ren 12'an, Fernando'k, bere suin Felipe artxidukea ikus-eziñ eban aldebatetik eta bestetik, Frantzia'ko errege XII'n Luis'ek, Felipe artxidukearen al-izan edo gauza izanagaitik, bekaizkerian euki eban. Biak alkartuta Blois'eko alkargoa ospatu eben, eta bertan Fernando ta Foix'eko Germana'ren eskontza izketatu eben (Germana, Foix'eko Gazton Nafar-roa'ko errege izan gura ebanaren arreba zan). Ezkon-gai onen azalpenean: "Arima bi gorputz baten izateko" eskontzen zirala esanda.

Denbora oneitan, Frantzia'ko errege XII'n Luis'ek, beren lengusu Beau-mont'eko Loys Lerin'go kondea eta Nafarroa'ko kondestableagaitik ondo berba egiten eban. Egia baiña, au beren obekuntzagaitik, bardiñ ibiltzen zala Frantzia'ko erregeagaz naiz Espaiña'koagaz zan, itz-ustelekoa zalako.

1506'an Bagilla'ren 27'an, Fernando'k ikusten eban, Gaztela'ko erreñua eziñezkoa zala beren eskuetan bideratzea eta Billafila'n bere suin Felipe-Ederra artxidukeagaz batzartuta, alkargo bat sinatu eben, Juana erregiña, beren zorotasunagaitik alboratzeko.

Fernando'ren maltzurrezko-gogamenean baiña, Juana alboratuta, denbo-rea agertuko zala Felipe be ezereztuteko zan.

Fernando katolikuen izarra ta indarrak itxura baten berantza joan zirala-ko, Nafarroa'ko erregeak, Frantzia'ko errege XII'n Luis'en gaitik gero ta joka-bide txarragoan artzen ebazalako, 1506'an Abuztu'ko 27'an Gaztela'ko Juana eta Felipe-Ederragaz Balladolid'en Duero'ko Tudela'n, barneko adiski-detasuna ta bakearen ituna sinatu eben, Nafarroa'ko erregeentzat ain onga-rrri izan zana, Gaztela, Erroma ta Inlaterra'ko erregeen ta Aita Santua'ren adiskidetasunera urbiltzen ebazalako.

Nork gogoratu edo susmatuko eban, denbora gitxi barru I Felipe-Ederra ilgo zala, Juana zoratu eta Fernando katolikua Gaztelako antzokian antzez-lari nagusi-lez ikustea? Fernando'ri, orduan zabalduetako zauriak zekula ez jakozan osatuko.

Fernando'k Nafar-erregeai, sekula ez eutsen parkatuko beren lepotik Gaz-telar erregeakaz egindako alkargo ori. Eta Fernando buru-makur edo beren maltzurtasunezko asmoak izkutatzeko, Napoles'era joan zan.

1506'an Irailla'ren 25'an I Felipe-Ederra, pozoituta ? il zan.

1506'an, Fernando katolikuen indarrak barriztuta eta bere alegiñaren bidez, Nafarroa'n anai-arteko guda biztu eban.

1507'an Urtarrilla'ren 2'an, Tolosa'ko Lege-Biltzarrak, Nafarroa'ko erregeak zigortu ebazan, XII'n Luis'eri 5.000 libra ordaintzera eta 1.000 libra Bearne'ko Koarrazee jaunari, iltzaille onen gaztelua ezereztu ebalako.

1507'an Abuztua'ren 21'an, Fernando Gaztela'n sartu zan. Eta berari bertan egineko irainak, bai Duero'ko-Tudela'ren alkargoaz gogoratuta, Nafarroa'ko erregearen aurkako alegiñetan asi zan, Nafartarrak Gaztela'ko zaindaritzan sartzeko. Oneik, Fernando'ren adierazpenai, ezetza emon eutsen.

6.8 .- AITA-SANTUA NAPARTARREN AURKA; ESKOMUNIKAPENA; II JULIO:

1508'an II'n Julio Aita-Santua'k Nafarroa'ko erregeak eskomunikatu edo Eleiza'tik kanpora atara ebazan, Iruña'ko Gotzaintasun eta Tudela'ko Dekanogoa'ren gora-berakaitik.

1508'ko Bagilla'n, II'n Beaumont'tar Luis Lerin'go kondea'k 1506'an Fernando'ren alegiñagaz, Nafarroa'ko erregearen aurka asi eben guda, beren aurka asi zan itzultzen. Fernando'ren babesbarik geratu zalako, Lerin'etik asi-ta, leialtasunean euki ebazan gazteluak jausten asi ziran.

Aragoi'ra erbestaratuta, Beaumontetarrak esaten eben, II'n Luis'ek negar egin ebala: "Nafarroa, arrotzaren eskuetan jausi eta euren aginpean geratuko zalako". Negar orreik baiña, bere leiñuaren saldukerizko judaskeri ta beren billakerizko erruaren gaiñean, negar egitea bezala zan.

1508'an Zemendia'ren 16'an Beaumont'tar II'n Luis Lerin'go kondea il zan (beren illobiko obi-it'zetan auxe ipinten eban: "Gorputz txiki baten, sekula ez da ikusi ainbeste indar") eta bere seme Beaumont'tar III'n Luis izan zan ondorengoa, Nafarroa'ren aurka, Alba'ko dukearen gudaldia bideratu ebana.

6.9.- ALEMANAKAZ ALKARGOA; MAXIMILIANO:

1508'an Abendua'ren 10'an, Alemania'ko I Maximiliano, Frantzia'ko XII'n Luis, II'n Julio Aita-Santua eta Fernando katolikuak, Kambrai'en, Benezia'ren aurka, alkartasuna sinatzen egon zirala, XII'n Luis'eta I Maximiliano'k, beste kidegotasunezko itun bat sinatu eben.

Maximiliano'k, Nafar erregeentzako estu-aldi guztien gaiñetik, bakearen zabaltasunezko obari edo ongarri guztiak gura ebazan. Eta nai-ta Frantzia'ko XII'n Luis erregea aurkakoa izan, alkargo'ari idazkun berezi bat sartu jakon: "Sinaduraren ostetik urte bete baten epean, ez Frantzia'ko erregea eta ez Foix'eko Gazton Numers'eko dukearen aldetik, ezelako kalterik eziñ jakiola Nafarroa'ko erregeari egin".

Eta Alemania'ko kaizar'en arreba Margarita'ri esker, Nafar-erregeen Katalina eta Juan'en izenak, sartuta geratu ziran Alkartasun orreitan.

1509'an Juan'ek Nafarroa'tik kanpo euki ebazan jabetzak batu ebazan Bordele'ko parlamentuan.

1509'an Fernando, Nafarroa'ko zeregiñetan sartzan asi zan, eta esan leike, erabagita euki ebala, beren erara Nafarroa'gaz geratzea.

Fernando'k, Nafarroa'ren alde euki ebazan domubideak guzurrezkoak ziran. Alegin orreik, unetxo edo txakadaren goraberan egindakoak ziralako.

1509'an Uztailla'ren 28'an, Fernando'k Balladoliz'etik, Beaumont'tar III'n Luis Kondestableari (au muga aldetik naastekari gudan asi zalako) idazten dautson eskutitzan: "Nafarroa gudaren bidetik menperatzea, berak esango dauela noz da zelan egin", esaten eutson.

1509'an Abendua'ren 20'an eta 1510'eko Epaila'ren 10'an, Blois'eko alkargoa'ren bidez, Austria'tar Maximiliano'k, Nafar erregeak Juan eta Katalina babesten irauten ebanak, lortu eban Nafar-erregeak izendatuak izatea Fernando katolikua'gaz egindako biltzarrean, Gaztela'ko jaurkintzaren arduratarako. Gaztela'n erregeakaz sortu zanagaitik, Eleiza ta Europa'ko erregeak biltzartzen ziralako arazo orreik erabakitzeke eta danez gain: "Erregeztaren iraspenak indartsu iraun dagian".

1510'ean Urtarrilla'ren 7'an, Nafarroa'ko erregeari XII'n Luis'en aldetik, osteragertu jakiezan zori txarrak, Tolosa'ko Lege-Biltzarraren aginduz, Bearn'eko Bizkonderriaren jauntza Luis'eri emon bear eutsoelako.

XII'n Luis, Nafar-erregearen aurkako jokuan, Lege-Biltzarraren erabagien atzean ibili-ta, Juan'en zerbitzari batzuen ondasunakaz geratu zan eta Foix'eko Gazton'eri (bere kabuz, Nafarroa'ko errege izendatu zana Frantzia'ko lege-salikaren bidez, berak ondorengo zala uste ebalako) bost gazteluen ardura emon eutson, baiña ez zan aurrera joan, Fernando katolikoa eta Aita-Santu II Julio asarratuta egon ziralako.

1510'ean Urtarrilla'ren 21'ean Nafarroa'ko erregeari Iruña'ko Gortek eta illabete beranduago bost ordezkioak bialduta, Bearn'ekoak, euren leialtasuna emon eutsoen. Zeozer gertatzen bazan "Abizen orokorrezko Dei-Adar'era deituta" (el apellido general) Nafartarren erreñua babesteko, urte-biko alkartasunaren eskeintzagaz. Eta 1511'rarte olan joan ziran gauzak emengo aldetik.

1510'ean II'n Julio Aita-Santua'k XII'n Luis'egaz guztiz asarratuta, Nafar erregeari, Eleiza'tik kanpoko zigorra kendu eutson, Iruña'ko Gotzai zeregiñetan, Juan'en anaia, Albret'eko Amaniel Kardinala ezarrita.

Denbora oso korapillotsuak ziran oneik, Europa'ko errege ta Eleiza'ko nagusi batzuk naatzuta ibili ziralako, Aita Santuaren agintaritzaren goraberan.

Konstanza (1414-1418) eta Basilea'ko (1431-1445) Eleiz-Batzarretatik, asko zabaldu ta indarra artzen asi zan, Aita-Santua'en agintaritzaren gaiñetik Eleiz-Batzarra zala nagusi. Erregeak ondo ikusten eban Eleiza'ren berrizkuntza ori, euren naikeri politikoen bidetik, sarri aurkezten ziralako Aita-Santua'ren zeaztasunakaz.

6.10.– LETRAN'go V KONTZILIOA. IGLATERRA ELEIZTIK KANPO:

II'n Julio Aita-Santua'k, 1512'an Letran'eko V'n Eleiz-Batzarra asi eban, eta 1517'an X'n Leon'ek amaitu. Guda-indar bidetik, Pisa'ko sasi-batzar eta gogamen ori, menpetu eban.

Erregeak baiña eta batez be Fernando katolikuak, bere maltzur ta guzurrezko ekintzagaz (bera izan zan sort-arazi ebana Eleiza'ren bereizkeri edo alderdikeri ori. Eta ez eban ezeren lotsarik edo laburkeririk (empacho) euki, Aita-Santua'ren Bulda'k Nafar-erregearen aurka, eskerniatu edo okertu "falsificar" egiten ebazanean) izan zan, Nafartar-erregeak egiaren aurrean zalantzan ipinten ebazana. Ez Nafarroa bakarrik bere aginpean ezartzeko, beren ametsaren asmo-gogoak, Lurrarteko itsasoaren inguru guztien Konstantinopla'raiñoko jabetasuna gura ebalako.

Begitu non geratzen ziran, gaurko Espaiña'tar aberkidearen ametsak. Fernando'ren guzurrezko irakatsiak, egi-lez ezarri gura ba-dabe.

6.11.– KATALINA eta JUAN ERREGEAK BETI AITA SANTUAGAZ:

1511'ko Bagilla'n. Katalina eta Juan nafarroa'ko erregeak, uste eben erdi-kotasun edo alderdi-gabeen kokatuta egon zirala, nai-ta euren babesle edo laguntzaille Maximiliano Alemania'ko erregea, 1508'an Trenton II'n Julio Aita-Santua'gaitik Kaizarra aukeratua izan zanak, alegiñ asko egin Aita-Santua'ren aurkako alderdian kokatu daitezkan. Eurak, beti baieztu edo ziñeztatu eben, sekula ez zirala alboratu II'n Julio Aita-Santua'ren aginpetik.

1512'ko Epaila'n Fernando katolikoak, Frantzia'ko errege XII'n Luis'eri guda agertu (declaraciòn de guerra) eutson, eta Nafar-erregearentzat alderdi-gabetasun ori, ia ezinezkoa biurtu zan. Alde batetik, Nafarroa'ren zaintza, Gaztelatarrakin alkartasuna aolkatzen ebalako. Bestetik Foix eta Bearn'eko laterriaren zaintzak Frantzia'ren adiskidetasuna. Eziñ eben ezelango mugialdirik egin, Fernando adi egon zalako, XII'n Luis'egaz alkargoen bat egite ba-eben, berak bereizkeri-zale ta Eleiza'tik eskomikatu'aren marra edo ezau-garria eurei ezartzeko. Berak bitartean, Erroma'ko Gotzain-Auzitegi inguruetan beren katolikotasunezko guda-gizon izaera erakusten eta Burgos'en Nafar-ordezkoari eziñ egin ziran adierazpenak egiten, egon zala.

6.12.– FERNANDO KATOLIKUA eta BIANA'ko PRINTZEA; MALTZURKERIAK

Fernando'ren jokoa Nafar-erregeakaz, onen seme Biana'ko printzea beren baituran (rehen) iztea zan, bere bir-alabeagaz eskondu daiten, Frantzia'ko gudalozteari, Auñamendi ta Bearn'eko bideak ebagiteko. Maltzurkeri utsa zan baiña, berak Frantzia'ra aldatzeko aske euki ebalako Gipuzkoa'ren bidea.

Nafarroa'ren ezarpena, Frantzia ta Gaztela-Aragoi zein-geiagoen borrokari bitartean, gero ta geiago erakusten eban, eurentzat euki eban garrantzia.

Fernando'k, Gudalozte-Santuak Nafarroa'tik ibiltzeko askatasun aundia eta gudu-antzezko (estrategikoa) gazteluak bere baiturako agindupean eskatzen eban, Nafartarren aldetik, berak Frantzi'rako bidearen ziurtasuna eukiteko.

1512'an Uztaila'ren 3'an, Fernando'k, Nafarroa'ko erregeak aulkitik botateko, berak, Zalduba'ko Uria'ri idatzitako eskutitzan agertzen dauz euki eban egin-naiak, esan oneikaz: "Frantzia'ko erregeak, zatitu egin dauela Eleiza'ren batasuna bereizkeriaren (cisma) bidez, kristau-bizia arteg-arazita (turbar, impacientar); Aita-Santuak laguntza eskatzen dauskula, bere ingurutik etsaien indarrak aldentzeko; Erroma'ko Aulkiak Gurutzada eta Barkamen osoa agindu dauskula; Mezularien bidetik oartuta geratu garela, Nafar-erregeak gure aurka, zelan alkargotu egin diran, Frantzes'ari gure lurraldeetan sartzen izteko eta gure erreiñu ta Jauntzazko lurraldeetatik eurak gura dauana artzeko". Eta ainbat guzurrezko abar.

Baiña, eraso-aldi ori zuzen-gabekoa izan zalako eta oraindiño ez ziralako egertu eskerniatuko (falsificadas) Buldak, Fernando otsoa'ren basakerizko itxuratik azeri-emeen maltzurtasunezkoa aldatu zan, zentzunezko gizon/emakumearen giza-barrenak iruzurtu edo atzipetzeko.

Orretarako, Blois'eko itun edo alkargo baten agiria beren erara aldatuta agertu eban. Bertan, Frantzia ta Nafar-erregeen artean alkargotuta egon zirala, esaten ebana, Gaztela ta Aragoi'ko menpetasuna lortzeko Nafarroa'ren alde.

Gaur-lez, betiko maltzurtasunezko jokoak izan zan ori, erruak, arrazoidunaren lepoan ezartzeko. Giza/emakume artes batek, alango azpikerizko jokorik sekula ez daualako egingo. Berezkotasunaren sinismeneko gizon/emakumeen alegiñak, bikoiztu egin bearrean geratuta, guzurraren esanak ta alegiñak askoz erreza goak diralako.

Maltzurra, beti egongo da jateko prest eta adi, berezkotasuna ta berezkotasunezkoak egiten dauanari. Ori dalako Mundu onen betiko arazoa. Or apurtzen diralako, Mundu onetan gizon/emakumearen eskubideko-zeregiñaren orekak.

Nafar-Mariskala'k Burgos'etik urdurituta, erregeari esaten eutson: "Fernando'k lar eskatzen ebala". Nafarroa'ko gorteak gaitzondo edo arrenkurazko (rencor) berba orreik artuta, 1512'an Uztailla'ren 17'an gudalozteak prest eukiteko eta "Abizen-orokorrezko dei-adar"era deitzeko erabakita geratu ziran.

Artu-emon orreik, Fernando'k Mariskal'ai egindako erantzunagaz amaitu ziran: "Berak, indarrez artuko ebala, zuen borondatez emoten ez dozuena".

Denbora onein bidaune, oker-zautzeko (malversación) denborak izan baziran, 1512'ko urte inguruetan, Frantzia'ko XII'n Luis, Aita-Santu eta Fernando katolikuaren aldetik geien eginekoak izan ziran: Okerkeri; Edozein batzar-agiri ta bulda'ren Eskernialdi (falsificar); Guzur eta lege-gabekeri aundi ta ugarian egiten ziran denborak ziralako.

Nabari izan zan, Nafarroa elduta egon zala, berari talka egin edo bera inguratuta iruntsteko.

6.13.– FERNANDO KATOLIKUAK GUDA NAFARROA ESKURATZEKO:

1512'an Uztailla'ren 21'ean, Alba'ko dukearen gudaloztea, 1.000 gizon-gudari, 2.500 zaldi, 6.000 oinkari eta 20 kañoi euki ebazanak, Burunda'ko ibarretik apurtu ebazan mugak. Aurreko taldean Giputzak, Arabarrak, artean Nafartar-saltzaille dirala, III'n Luis Lerin'go kondeak bideratuta, Etxarri-Aranaz'en gau egin eben.

1512'an Uztailla'ren 22'an Uarte-Arakil'en egin eben gaua. Eta Uarte-Arakil babesteko egon ziran Erronkal-gudari apurrak Ozkiate'ko aizpitartera aldatu ziran. Sartzailleak, Aizkorbe'ko lepotik inguratuta alderatu eben arrisku ori. Gau orretan Iruña'ren aurrean, karpapean lo eginda.

I Juan Nafarroa'ko erregeak, Katalina erregeiñari agindu eutson, Biana'ko printzea eta beste seme-alabakaz batera Bearn'era aldatu daitezcan. Tuterari 500 gudari eskatuta.

Iges-egite ori, ain bizkorra izan zalako, Frantzizko semea, bero ta nekearen larritasunagaz il jakien.

1512'an Uztailla'ren 23'an Iruña'tik, Nafar-erregeak exkomiku'aren pekatua egin ebela, azpiko jokoaren zurmurrak zabaltzen asi ziralako, gau orreitan I Juan'ek Uri'tik alde-eragin eban.

1512'an Uztailla'ren 24'ko gauan, Muskaria'n (Tudela) egon zan gudaloztea Tafalla'ra aldatu zan, Gonzalo'tar Mirafuentes'en agindutara, eta oartuta erregeak Iruña'tik alde egin ebela, Lumbier'era aldatu zan, aginduen itxaropidean.

1512'an Uztailla'ren 25'ean, Gaztelar gudal-nagusi Toledo'ko Fradike Alba'ko dukeak, Arga-ibaia aldatuta eta gudaloztea zabalduta eraso egiteko prest dagoala, Uria'ren ziñezko gizonak aurreratuta Iruña'ko giltzak emon eutsoezan. Berak, Gaztela ta Aragoi'tar erregeen izenean, euren Foruak, oi-

turak eta oi-arauak lotsean gordeko ebazala ziñ eginda.

1512'an Uztailla'ren 31'n, Fernando'k, beren Lotsa-bako eta guzurrez betetako agiria zabaldu eban.

1512'an Irailla'ren 21'ean, Ego-aldeko Nafar osoa menperatuta geratu zan.

I Juan eta I Katalina Nafarroa'ko erregeak, bereizkeri edo Alderdikeri-zale eta fede-ausle edo sinist-ausleak sekula-be ez ziran izan. Eta izan ba-ziran lez ordaindu bear eben.

Nafarroa menperatzea, erri-artekoen bide-zuzeneko edo zuzengabeko, egiazko edo guzurrezko idazpuru edo izenburu-bako itsas-lapurkeri aundi bat izan zan.

Fernando'ri... LAPURRA!! zelan ez jakon esango?

6.14.– JULIO AITA-SANTUA'ren, XII LUIS'en, FERNANDO KATOLIKUA'ren, I JUAN'en ERIOTZEA:

Dana dala, azkenean, guzur utsez eta Aita-Santua'ren laguntzagaz, nor geiago dala, Nafarroa'ren Auñamendiko Egoaldeagaz geratu zan, 1513'an Nafarroa'ko gorteak II'n Fernando "katolikoa" errege izendatuta.

Ortik aurrera, Nafarroa'ko errege I Juan'ek 1517'an il zan arte, Auñemendiren Iparraldean bakarrik agindu eban.

Laster ilgo ziran antzerki onen antzezlari nagusiak.

II'n Julio Aita-Santua: 1513'an Urtarrilla'ren 20'an.

Frantzia'ko erregea XII'n Luis: 1.515'eko Urtarrilla'n.

Fernando katolikua: 1516'an Urtarrilla'ren 23'an, zori-gaiztoko eta akuraz'ko (alquiler) ostatu baten.

Nafarroa'ko erregea I Juan: 1516'an Bagilla'ren 17'an, Esgoarrabake'ko gazteluan.

Nafarroa'ko I Katalina eta Nafartar-zintzoak alegindu ziran Nafarroa'ko erregetza berrezkuratzen, baiña leenengo astikor ibili ziralako eta Frantzia'ko erregea bigarren, beste zeregin aundiagotan sartuta egon zalako, ez eben, bear dan moduko laguntzarik euki eta Auñamendi'ko Iparraldean bakarrik agindu eben.

6.15.– FERNANDO'ren BIDETIK ZISNEROS KARDINALA:

1516'an Urtarrilla'ren 23'an Fernando katolikua il zanetik, Espaina'ko erregetza Zizneros kardinalak zuzentzen eban eta Espaina'k berari zor dautso Nafarroa'ren menpekotasuna.

Kanpion'ek emen, garrantzi aundiko gauza bat esaten dau: " Nafarroa, Fernando katolikuak menperatu ebal, aurpegia erlijiozko moorroaren estalpenagaz azaleratuta". Eta Nafarroa'ren egizko menperatzailea ez zala Alba'ko dukea, II'n Julio Aita-Santua baizik.

Ortik aurrera, Espaiña'ko erregeak ondo zaindu eben Iruña'ko gotzaiñ eta Eleiza'ren agintaritzazko lekeide/me etxeetan ez daitezcan sartu edo aulkietan Nafar-semeak ezarri. Nafar-erregetzaren irudia galtzen joan daiten eta Gaztelatarrena biztu, Euskal-izkuntza ezereztuta ABERRITASUNAREN NORTASUNA Espaiñol biurtu daiten.

Alan egin eben Zizter'eko lekaideak XVI'n gizaldiko amaieran, Nafarroa'ko erregearen il-obiak ikus ez egiteko lekuetan ipinita, erria aaztu egin daiten beren arbasoakaz.

1516'an Epaila'ren 7'an, I Karlos'en aolkulariak, berari esaten eutsoen, Nafarroa'ko erregetza ostera emon edo itzuli dagiola berezko erregeari.

Aragoi'ko Alfonso (Fernando katolikuaren sasi semea zana) Zalduba'ko gongotzain edo artx-apezpikuak baiña, I Karlos'eri eskatu eutson: "Nafarroa'ko jabetzari eutsi dagiola euren laterriaren babeserako. Bere zainpean, Auñamendiaren igarobide guztien giltzak eukazalako".

6.16.– NAFARROA'ko II ENRRIKE eta ESPAÑA'ko I KARLOS:

1516'an II'Enrrike'k beren amagandik ondorengoa artuta, Noyon'en saiatu zan Espaiña'ko I Karlos'en aurka, Nafarroa'ren Ego-aldea berrezkurutzen. Baiña, alperrik izan zan.

1517'an Otsaila'ren 12'an I Katalina il zan eta euki ebazan amalau seme/alabetatik sei geratzen jakozan bizirik. Oneitatik II'n Enrrike semea izan zan beren ondorengoa.

Bere aita I Juan eta ama I Katalina 1515'eko urtetik aurrera Frantzia'ko gortera joan ziralako bizitzen, bertan ezagutu eban Angulema'ko Margarita (1492-1549), Frantzes idazle ospetsua eta "Eptameron" liburuaren egillea. I Frantzisko Frantzia'ko erregearen arreba zana eta 1509'tik aurrera IV'n Karlos Alezon'go dukeagaz ezkondu ta alargundu egin zanean, 1527'an beragaz ezkondu zan.

Albret'eko II'n Enrrike'k Nafarroa'ko erregetzaz gain, Biarno, Foix, Bigorra, Ribagorza, Armagnak, Perigord, Tursan, Gabardan, Tartas eta Limojes'ko lurraldearen jabetza euki eban. Beraz, Nafarroa, Gaskoinia ta Auñamedia'ren lpar-erdialdeko errege ta jaun nagusia izan zan.

Beren elburu nagusi, Nafarroa'ren Ego-aldea berrezkuratzea zan.

1517'an Urrilla'ren 7'an, Paris'eko Lege-Biltzarrak Foix'eko auziketari, Nafarroako erregearen alde erabaki eban.

1517'an Urrilla'ren 31'n Europa'ko jarkera orreik, etsitasunezko (desesperación) aldaketak bereala egitea eskatzen eban, eta Lutero'k Wittenberg'en 95 maixu-idazkiak (tesis) aurkeztu ebazanean, Eleiza'k barkamenaren arloan ibiltzen ebazan ipotesi ta egikizunak arrazoiaren aurka, agertu ziran. Ortik aurrera Erreforma edo berrikuntzaren denborak deituko jakezan.

Jazargo, aurkariko edo protesta denbora orreik, berrikuntza-bat baiño, erlijioño, gizarteko eta gizartearen jakintzazko iraulketa aundi bat baiño ez zan izan. Ekanduan, irakaskintzan, ekonomian, abendan eta politikarako, sorburu guztiko alegiñetan, okerrezko gauzaren-ondorengoak eraginda.

1518'ko urtean, Balladiz'eko gorteak I Karlos'eri esan eutsoen: Nafarroa'ko erregetza menpean eukiteko, gure gizaki edo pertsonak eta etxaldeak zaintzeko bear ba-dira, ipiniko doguzela. Erregetza-ori gure erregetzaren giltz-nagusia dalako'en aitzakiagaz. Ortik agertzen zalako, I Isabel'en ta Zizneroz'en Godo-asmoak Espaiña'ren ametskerian.

Bardin esan eutson Zizneros'ek: "Erreiñu ura, berak balio baiño geiago kosta izan jaku, eta gutxi gaitik ezin da galtzorian jarri, ain sariko (estimación) gauza ori. Zure Espaina'ren erreñuentzako, atea izan balitz bezala, bideak zabaldu ta zarratu egiten dauana da-ta".

6.17.– EGO-NAPARROA ASKATZEKO GUDA; ENRRIKE II eta FRANZISKO BAITUTA:

1518'an II'n Enrrike'k Montpelier'en, Espaiña'ko I Karlos'ekin ostera saiatu zan Nafarroa'ren Ego-aldea askatzeko eta alperrik zala ikusita, gudarako asi zan antolatzen.

1521'an Bagilla'ren 10'an, II'n Enrike'k, Nafartarrak, Gaskoiak eta Frantzesakaz osotutako gudaloztea, Foix'eko Andres'ek bideratu ebanagaz, Donibane Garazitik sartuta, Egoaldeko Nafarroa asi ziran berrezkuratzen eta Iruña artu ondoren, Lizarra, Tafalla eta ia Nafar osoa berreskuratuta euki eban.

1521'an Bagilla'ren 30'eko Domekan baiña, Araba, Gipuzkoa, Bizkaia ta Errioxa'tarrakaz antolatu zan gudaloztea Lerin'go kondeak bideratuta, asko lagundu eutsoen Espaina'ko I'goa ta Alemania'ko V'n (1519) Karlos'eri eta Noain'en, Ezkirotz ta Barbatain zelaietan, 5.000 gudarien gorputzakaz odollezko oiñ-azpiko lez beteta itzi ondoren, ostera be II'n Enrike'k borroka galdu eban.

Nafarroak emendik aurrera, beren errien-arteko Nortasuna galdu eban eta menpeko maillara beratu zan. Bere mugi-aldiak, Errien-artean ixilleko esku-bidean bakarrik egin leikezan lekura.

Nafarroa'ko erregetzaren edo erri-lez, ezin leike, beren jabetasuna legebidean ezarri..., bere Nortasunaren eskubideari egin eutsoen guzurraren bidez lapurketa aundi ori?

Dana dala, or doa gero ta berago Euskal ta Nafartar lez, leenengo Espaina'ko erregetzaren probintzi edo erri-alde lez, nai-ta euren legera guztiz lotuta egon gabe. Azken baten, geroago edo ariñago, euri guztiz menperatuta geratzeko bidean. Euskaldunen artean, ez badago Euskal-Nortasunarentzako berrezkuntzaren alegin bizkor ta eragille indartsu bat.

Bizitz oneitan, erretzasun aundiz galtzen dira Nortasunezko izaeraren egon-lekuak. Ordezkaritzaren arduradunak jaiotzen garan ezkerro, gure antolakuntzazko egipidetik geien.

Erri batek, sekula ez dau galtzen bere ABERRIA'ren NORTASUNA errurik-gabe.

1522'an Uztaila'ren 19'an, Noain'etik 200 gudari Maia'ko Gaztelura joanda, artean Frantzisko Jabier'en anaiak zirala, ia urte betean eutsi eutsoen, baiña menperatu ebazan. Bertan dago oroitarri aundi bat, guk, euren eskeintza gogoan eukiteko.

1524'an Otsaila'ren 29'an Ondarribi, ia iru urtean inguratuta egon da, Alba'ko dukeak menperatu eban.

1525'eko Otsaila'ren 24'an, II'n Enrike'k Frantzia'ko errege I Frantzisko'ri, Espaiña'ko I Karlos'en aurka, Pabia'ko gudan lagundu eutson. Biak baituta geratu ziran, I Frantzisko erregea, Bizkaia'ko gudaria zan Urbietar Juan'en bidez oratuta eta bera gudaloztea azpiratuta geratu zanean. Andik urte bira (1527) iges egin eban.

1527'an Nafarroa'ko II'n Enrike, Angulema'ko Margarita'gaz 1527-1549'ko urteetan erregiña izango zanagaz (Frantzia'ko I Frantzisko'ren arreba zana) ezkondu zan.

Nafarroa'ko Margarita onen agintzapean, Nafartarren erregetza erreformaren babes-leku ta kabi biurtu zan. Ugonote'en babesle izanez gain, Frantzez elerti-zale eta jakitun idazleen babesle be izan zan: Lefèbre d'Étaples biblia'ren jakituna, Francois Rabelais gizon isekari edo pikokari (satirico) idazlea eta Klément Marot olerkariena.

Angulema'ko Margarita'k, argi agertu eban Frantzia'ko birloraketaren (renacimiento) izaera edo astura: "Eleizaren berrikuntzak on-artu ebazanean, erlijioaren askatasunari baimena emon eutsonean, eta bai beren idaz-lanaren bidetik be".

1528'an Zemendia'ren 16'an, Pabe'n euren alaba III'n Juana jaio zan.

Beren aurtzaro ta gaztetasunaren denborak, I Frantzisko Frantzia'ko erregearen gurasordetasunean, Alenzon'go jauretxean eta Plessis-les-tours'eko gazteluan iraun ebazan.

1530'an II'n Enrike'k Be-Nafarroa berrezkuratu eban eta Donibane-Garazi'n, Donapalau ta Bastida'n ezarriko ebazan Nafarroa'ko korte edo Errege-Batzarrak, 1789'an Frantzia'ko iraultzararte iraungo ebena. Urte oneitan Espaina'ko I Karlos'ek Auñamendiak, itzi ebazalako berezko muga baten antzera.

Eztaibada aundiko andregaia izan zan, Frantzia'ko I Frantzisko eta Espaina'ko I Karlos'ek, Europa'ren nagusitasuna lortzeko euki eban borrokan, euren erregiña (ajedrez) izan zalako.

Leenengoak, Klebes'eko dukearekin ezkondu gura eban eta bigarrenak, beren seme II'n Felipe'rekin.

6.18.– INGLATERRA'ko ARAZOA; VIII ENRIKE ta KALBINO:

1534'an Ingalterra'ko VIII'n Enrike, Erroma'ko Eleizatik banatzen asi zan, III'n Paulo Aita-Santua'k bere emazte Aragoi'ko Katalina'gaz-ko ezkontza, ez ebalako ezereztuten.

1536'an Kalbino, berrikuntzaren (reforma) aldekoa zanak, Basilean babespetuta egonda, beren ospe aundiko liburua argitaratu eban: "Institutio Religionis Christianae" argitaldi ugarietan zabaldu zana.

1538'an, Kalbino Jinebran, berrikuntza agintez eta aburu-lez onartuta egon zan lekuan egonda, erlijioaren arloan jasan-eziñezko yaurpide edo gobernu bat ezarri gura eban, erriko gizartea asarratu ebana.

1540'an Kalbino, Estrasburgo'n egonda, De-Buro'ko Idelette'gaz ezkondu zan. Jinebra'ko erritarrak deituta, ostera itzuli zan eta Kardinalen-Batzarra (consistorio) sortu eban. Ondoren, Uria'ren jaurkintzagaz jabetu zan eta erruki-gabeko araupean oinperatu ebazan, kirkilleri (lujo) guztiak debekatzen ebazana. Barkagaitzeko lege orreitan, Jakituri aundiko gizonak jausi ziran eta orreinan Serbet'tar Migel Aragoitarra, 1553'an, sutan erreta il ebena.

1540'an I Frantzisko'k, Juana, Klebes'eko dukearekin ezkonduko zala izt emon ondoren, beren gurasoen gana joaten itzi eutson.

II'n Enrike eta Margarita aita-amak, Espaina'ko II'n Felipe'gaz ezkontzea gura eban, eskontza orregaz Nafarroa, menpetasunetik atarateko alegiñean.

1541'ean Juana 12 urte euki ebazala, bere aita-amen ta bere borondatearen aurka, Gillermo Klebes'eko dukearekin ezkondu zan.

1545'an Urrilla'ren 12'an baiña, Aita-Santuaren laguntzagaz, lortu eban eskontza ori ezereztutea.

6.19.– ARAZO EZKONTZAKAZ, KONPONTZEKO ALEGIÑAK:

1547'an Frantzia'ko I Frantzisko il zanean, beren ama-aitak II'n Felipe'gaz ezkontzeko egin ebezan diplomazizko alegin guztiak ez eban balio ezertarako-be Frantzisko'ren ondorengo zan II'n Enrike'k galazo egiten dautsolako Borbon'go Antonio'rekin ezkontzea.

1548'an Espaina'ko I'goa eta Alemania'ko V'n Karlos'ek II'n Felipe beren semeari eskutitz baten bidez, au esaten eutson: "Erregin-gai ura, ganora ta trebetasun aundikoa, onbidetsu (virtuosa), zentzuzko eta ondo azikoa" dala.

1548'an Urrilla'ren 20'an Nafarroa'ko III'n Juana, Borbon'go Antonio'rekin ezkontzen da. (Emen asten da Borboi'tarren errege leiñua).

I Karlos'eri eskontza orregaz, euki ebazan Nafar osoko jabetzaren asmoak, Frantzia'ko erregearen aurka ezarpen obiagoa eukiteko, ezereztu jakozan.

Ezkontza onen bitartez, Nafarroa'ren armarrarian sartuko ziran "Lis" loreak eta bide orretatik Frantzia eta Espaina'ko armarrira.

III Juana'ren gaztetasuna, beren zentzudunezko izaeraren guztiz aurkako izan zanaren gazte bategaz, derrigorrean ezkontuta asten da.

1549'an beren senarragaz batera, Bearn'eko euren jabetasunezko lurraldeak ikustera joan ziran eta euren azpiko edo esanekoakaitik pozez eta onartuak izan ziran.

1549'an II'n Enrike'ren emaztea, Angulema'ko Margarita il zan.

1551'n III'n Juana'k seme bat euki eban, baiña andik urte bira il zan.

1553'an, Bigarrenez enarrituta, II'n Enrike bere aitak umea eukiteko, Pabe'ra joateko esan eutson. Eta bertan jaio zan, gero, Nafarroa'ko III'n Enrike eta Frantzia'ko IV'na izango zana. Bost seme/alaba euki ebazan eta danetatik Enrike, Nafarroa'ko errege izatez gain Frantzia'ko errege izango zanak ta Katalina Lorena'ko dukesa'k bakarrik bizirik iraun eben.

6.20.– II ENRIKE'ren ERIOTZA, III JUANA (ALBRIT) ERREGEIÑA:

1555'an Lorailla'ren 25'eane Nafarroa'ko II'n Enrike il zan eta beren ondorengoa, bere alaba III'n Juana erregeiña izan zan.

Albrit'eko III'n Juana Nafarroa'ko erregeiña izateagaitik, Albret'eko dukerriagaz lotutako lurralde asko euki ebazan bere jaurtzapean eta beste aldetik Tartas eta Marenne'ko bizkonderria, Kasteljelous eta Aillas'eko bizkonderria, Kondomois'en Nerak eta beste lur batzuen tituludun izango zana. Bide ortatik Frantzia'ko erregearen feudopeko edo jaunpekoa izan zan.

III Juana'ren ardurapean, Nafarro-osoko erregeiñaren izena eukinez, Añañamendiren Iparraldeko Nafarroa'ren jabetasuna bakarrik artu eben: Zuberoa, Biarno, Bigorra, Albret, Foix, Armañak eta beste lurralde batzuk osotzen ebena.

Bere senarrak, II Enrike Frantzia'ko erregearen aldeko politika egiten eban, Biarno'ko konderria bere eskuetan itzi gura ebalako, erdi aldeko lurraldearen truke. Baiña bertan itzi bear ebazan asmo orreik, bere emazte Juana eta Biarno'tarrak aurka egin ebelako.

III'n Juana'k, Nafarroa'ko erregetzaren babes aundian eta gitxitan ikusten dan eten-bako indar-kementsuagaz, Espaina'ko II'n Felipe ta Frantzia'ko I Frantzisko erregeen aurka eta erlijiozko ikurriñagaz mozorrotuta ("fede-zaindi edo inkizizioa" eta "Jesu-Lagunak") etorten ziranai, aurre egin eutsen, Nafarroa euren artean geratzeko euki ebazan asmoak ezereztuteko.

1559'an II'n Enrike Frantzia'ko erregea S. Klement dominiko lekaideak il ebanean, katoliku ta Kalbin'dar berrikuntza-zaleen (reforma) artean, erlijioaren anaien arteko gudak biztu ta ugaritu ziran.

III'n Juana, esaten ebanez, adimen edo ulerpide aundikoa zan eta jakintzan oi-gabekoa (extraordinaria), izakeran sendoa, asmatzaille aundia eta atsegiñezko sendimendukoa.

1560'an III'n Juana'k Kalbinismoa on-artu eban eta beren oroimenezko idazkietan esaten dau: "JAUNGOIKOA'k beren mesedean, odol-gurkeritik alderatu nau, eta oso pozik nago, bere Eleizan artu naualako".

Emen, garrantzi aundiko gauza-bat gogoan artu bear dogu: “Europa’ko edozein laterrizko erregeak Eskomikatu edo Eleizatik-kanporatu egiten ebezanean, erregetza ori Eleiz-debekuan geratuta, edozein printze edo errege katolikori zabaltzen eutsozela bideak, erregetza ori bere jabetzan geratzeko.

“Konturatzen gara orain..... Fernando katolikuaren jokoagaz ?”.

Gaur, guzurrezko kasketa bardiñakaz dabiz !!.

1561’ean Uztaila’ren 19’an III’n Juana’k agindu baten bidez Kalbinismoa gaiñeratu eban, beren agindupeko lurralde guztian.

1562’an Zemendia’ren 10’an bere senar Borbon’tar Antonio Bendome’ko dukea, Ruan’en atzilotuta il eben eta batera erlijiozko gudak ugaritu ziran. Juana’k, artean nai-ta nai-ez nastuta geratu arren, ez eutson ukorik egin beren ardurazko erantzun-bearrari. Eta orretarako Bearn’en Berrikuntza ezartzeko, neurri batzuen aginduak aldarrikatu ebazan.

1562’an Ingalterra’ko I Isabel’ek Eleiza-katolikotik bananduta, aurkalari edo Anglikano’en sinismeneko aitorkuntza’ren erligioa egin eban.

1563’an, Kalbino’ren Kristau-ikasbidea Bearn’eraz idatzi zan.

1563’an Otsaila’ren 16’an, katolikuak, Albret’eko Pedro Komminges’ko Gotzaiña eta Juana’ren osaba zirikitu egiten eben Juana damutu eta ostera katolikotasunera aldatu daiten. Berak baiña, Juana’ren arduraren sinismeneko sendotasuna jakinda zelakoa zan, Billaermosa’ko dukeari idatzi eutson esku-titz bat esaten: “Bere nagusiengandik asi zirala Juana’ren buruan sartzen (Keiñadura ta guzti), katolikotasunera ostera itzuli bear zala. Bere erantzunak baiña, arrazoi aundiko eta gogorrezko erantzunak izan dirala”.

Ekaiztuneko denbora baltzak ziran XIV, XV, XVI eta XVII’ko gizaldi orreik, danak, Eleizako gizonetatik asi-ta: “Errege eta errege-ordezkoaren artean; erregeen berezko seme ta sasiko-semeen artean eta emakumeen artean bardin; ondamu edo bekaizkeriak eraginda, on-gosetasunaren bidetik nagusitasunaren billa ibili ziralako”. Eta euren garaipenak lortzeko, bardin ibiltzen ebezan izkututako pozoitasunak, katoliko eta ukalarien (protestentes) suak, lepoak moztutea, sarrasketak edo edozein maillako gudak.

III’n Juana goian ikusi dogun lez, ez zan edozein, jakintsu ta arrazoiaren arduradun-lez margotzen ebalako. Eta Berrikuntzaren-zale izateko, konturatu baiño bakarrik ez, beren ama Margaritagaz zer izan zan beren etxea.

6.21.– JUANA MAISU AUNDIAKAZ ALKARTUTA eta ERLEJIÑO-ASKATASUNAREN ALDE:

Maixu aundiakaz inguratuta egon zan: “Del Korro’tar Antonio, beren semearen Gaztelerazko maixua zanagandik asi-ta eta berak mesedetu egin ebazanak.

III’n Juana’k Euskaldun erritarrari Kalbinismo’aren siñisbidea erakutsi gurean eta Euskerea indartzeko, “Testamentu Barria” (Vulgata: versión latina de la Biblia autenticamente recibida de la iglesia) Kalbino’ren idaz-lan batzuzkaz batera Euskeratzea asmatzen dau.

1564’an Leizarraga’tar Joanes lekaidea eta beren lanak ikertu bear ebezanai deituta, itzulpen orreik egitea agindu eutson. Onek, itzulpenak egin eta gero Paris’eko Rotxelan argitaratu ebazan.

1566’an, Rotes’en ukalarien jakitun-batzarrea sortu zan.

1566’an be, Eleizarako era-bide edo arau barriaren idazketak egin ziran.

1567’an Juana’k Kalbinismo’a berezko erlijio edo ofiziala izendatu eban, V’n Pio Aita-Santauaren meatxuari bildurrik-gabe, bere menpeko lurralde-

tan. Eta erlijioaren odol-jariozko gudan, alde-batetik ez ebalako beste biderik euki eta bestetik beren borondatea alakoa izan zalako, erkide edo bete-betean, arazo orreitan guztiz arduratuta ibili zan.

1567'an, katolikoen artean egin eben sarraskiak, erlijioen arteko bigarren gudari asiera emon eutson.

1568'an Juana'k, Arnaud de Salette'eri agintzen dautso, Bearn'erara itzuli dagiala "Psautier de Marot".

1568'an Juana'k, ukalarien mogimendua bere aginpean ipini ondoren, bere semeari agintzen dautso, Rotxelle'ko gazteluan esku-artu dagiala.

Juana'k, euren Rotxelle'ko (baluarte) babes-tokiaren eginkizun guztiak goitik-beera, guda-gaiak izan ezik, jaurtzen ebazan.

1568'an Frantzia'ko IX'n Karlos'ek, Juana'k Bearn'en euki ebazan laterri guztien baitua edo legez-kentzea agindu eban. Eta Katolikuak, Terride'k bideratuta, eskumena (poder) artu eben, beste lekuetan erregearen gudalozteak bardin eginda.

1568'an Epaillea'ren 23'an, Lonjumeau'ko bakeak, erlijiozko gudari amaiera emon eutson.

1568'an, gitxi iraungo eban bake ori, Irailla'n barriri asiko zalako erlijioaren arteko irugarren guda.

1569'an Epaillea'ren 12'an Jarnak'eko eraso-aldian, Kondè ukalarien agintari nagusia il-zan. Eta Juana'ren semea III'n Enrike izango zana, politikako arloan nagusi izendatuta, Kolygni gudaloztearen nagusi izendatu eben.

1569'ko Epaillea'n Juana'k, Kondè'en ilketaren ostetik, beste errien artean euren kide izan ziran printzearen agiri ta alkar-izketak bere kontrolpean artzen dauz, eginda dagozan alkarteak babesteko.

1569'ko Dagonilla'n Juana'k berriz berrezkuratzen dau beren jabetza, Montmorenzy'tar Frantzisko dukearen gudalozteak, bera laguntzera etorri ziralako.

1570'an, katolikuari eskubide guztiak kendu eutsezan: Eleizkizunak debekatu, eta eleiz-gizonak erbesteratu.

1570'eko Dagonilla'ren 8'an, Ugonote'en erkidetza, katolikotar usmoaren (previsiones) aurka, Nai-ta Monkontour'eko eraso-aldia galduta, gogor jarraitzen eben eta beren kidearen borondateagaitk aleginduta, Laye'n Saint-Jermain'eko bakea sinatu zan.

1571'n Juana, beren jabetasunezko lurraldeetara itzuli zan eta Saint-Jermain'eko bakeari ezin ziralako antolak-egin, beren jazarraldiak agirian aitortu eben, bakearen baldintzak txarto ezartzen zirala.

1571'an III'n Juana'k, erritarrai Kalbinismoaren siñisbidea ezarri eutsoen.

Jakin bear dogu, Juana ukalari edo protestante sutsua izan bazan be, bera izan zala erlijioaren askatasuna geien babestu ebana.

III'n Juana izan zan errudun bakarra ta nagusiena... Nafarroa galbidean ezartzeko eta erlijiozko gudatan egin ziran sarraskiak?

Kontuan euki, lapur eta guzurrezko denborak zirala areik. Eta bere baitan, ez zala egon guzurrik ez lapurretan egiteko aukerarik!!

6.22.– LEIZARRAGA'tar JOANNES:

LEIZARRAGA'tar JOANNES'ek, leku berezi ta omengarri bat bear dau idaz-lan onetan, Euskalerrarentzako, Leizaola'tar J.M.'ak idazten dauan lez beren "Euskalerriko Ukalarien Edestian" 175'eko orrialdean: "Euskerarentza-

ko Leizarraga, “Ingles’entzako Shakespeare, Latin’entzako S. Jeronimo eta Aleman’entzako Lutero bezela” izan zalako.

Leizarraga’tar Joannes Laburdi’ko Beraskoitze’n 1506’garren urtean gitxi gora-beran jaio zan.

Leizarra’gak Euskera bere izkuntzaren gaiñ, frantsesa, gaztelera, latiña eta griegoa ondo ezagutzen ebazan. Eta izkel-jakintza (linguistika, filologia) onetatik goratuko da beren izena, Euskereak eta Euskaldunak ordaindu ezinezko esker-zor aundian geratuta beragaz.

1559’ko Bazko’an, Joannes, Albret’eko III’n Juana’k katolikutarren sinismena bastartu eta Kalbino’reña besarkatu ebanean, baliteke apaiza izatea eta bera be kalbinismora aldatuta egotea. Jazarpenak eta atxiloketak ekarriko eutsoezan.

1564’an Pabe’n Kalbindarren Eleiz-Batzarra egin zan eta artu ziran erabagien artean, bat Euskalerriko lurraldeetan Kalbinismoa ezartzea zan eta bestea Idazti-Deuna, Kristo’reñ irakastaldi batzuekaz, Euskerara itzultzea. Juana’k, orduan eskatu eutson Leizarraga’tar Joannes’eri Idazti-Deuna (Biblia) Euskaratzeko, lanaren zuzenketarako lau Irakasle-Nagusien begiraldian.

1565’eko Loraila’n, lana ia amaituta egon zan eta ikustaldi edo bir-azterketak asi ziran.

Lau kalbin’dar maisuaren eritzia: “Itzulpena ona zala izan zan. Ibili eban Euskerea baiña, ez zala Euskalerrri osoarena. Mokokaldi edo eztaibada ori, Euskerazko izkuntzalarien artean argituta”. Emen lenengoz “Euskalherri ta Heuscalduney “ren itzak agertzen dira. Espainol’ak gaurko itzak dirala esan dagien.

Idazti-Deuna’reñ itzulpena egiteko, Rotterdam’eko Erasmok grekoz atondutako Testamentu-Barriaren idazteun’etik eginda dago. Lutero’k ibili ebana alemaneraz itzultzeko.

Leizarraga’k, Testamentu-Barriagaitik euki eban gorengo gogaia JAINKOA’reñ BERBEA bezala, beren itzulpenean agertzen da, greko’eraz, sortzeko idaztia ber-bera itzuli ebalako.

Gure laterri-arteko Euskerazko izkuntza, danok dakigu ezberdiña dala, orregaitik gogoratzen dira Leizarraga’reñ idaz-lanak, Euskera batuaren leenengo gramatikazko oiñarriak-lez.

Lenengo idaz-lanaren idazpurua: “Iesus Christ Gure Jaunaren Testamentu Berria” da. Liburu-aurrean Nafarroa’ko erregiñen armarría margoztuta daukala, idazkun onegaz: “Haur da ene seme maitea, zeinetan nuere atsegin ona baitut, huni beha zakiskioté”. Eta barruan, erregiñari egiten dautson eskeintzan: “Guzizko Andre Noble Ioanna Albrete Naffarroaco Reguiña Bearnoco Andre gehien Ec, denari, bere zerbitzari gucizco chipiac eta gucizco obedientac”.

Liburua, zeaztasun aundian eginda dago, ezer atzean itzi barik.

Bigarren idaz-lan idazpuruan: “Abc edo Christianoen Instructionea”. Eta idaz-lan onen mamia, afaltzen datozanai egin bear jakiezan itaunak ekarten dauz, bai zerrenda bat Kristauak jakin bear dabezan gauza garrantzitzuena-kaz.

Iruigarren idaz-lan idazpuruan: “Kalendrera”, Bazkoa noz dan jakiteko, Ire-targi barriaren gora-beran.

Idaz lan oneik: Laburditarren izkuntzan geien, Nafarroa’ko Euskeran eta Suletarren izkuntzan idatzita dagoz. Gaur egun be, Euskerazko idazlearen eredu da.

1567'tik 1601'an il zan arte, Labastide-Cleirence Parrokian iraun eban.

1572'an Bagilla'ren 9'an, III'n Juana, beren seme III'n Enrike izango zana, Paris'eko gortetik urruntzen saiatu zan eta alperrik edo beste aukerarik ez zalako egon, Frantzia'ko errege IX'n Karlos'en arreba Balois'eko Margaritaz (Katalina de Mediziz'en irugarren alaba izan zana) eskontzaren itzagaz lotuta geratu ziran, Margarita'k katolikotasunean irauteko baldintzagaz.

1572'an Bagilla'ren 9'an Juana, Paris'en bere semearen eskontza antolatzaren egoala, bapateko gaitzepel (tisis-galopante) edo bularreko gaixoagaz il zala esaten eben, baiña Katalina de Medizis, Frantzia'ko IX'n Karlos'en amak aginduta pozoituta il zan.

1572'an Dagonilla'ren 18'an III'n Enrike eta Balois'eko Margarita eskondu ziran

1572'an Dagonilla'ren 22'an, katolikoak, Koligny amirala (almirante) iltzeko saioan porrot eginda ondoren, oneik, baimena lortu eben IX'n Karlos'egandik ilketak egiteko.

1572'an Dagonilla'ren 23-24'ko gauan Paris'en, Frantzia eta Nafarroa'ko lurralde guztian Urrilla'rarte iraun ebana, Katalina de Medizis zirikatzaile eta Gisa'ko dukea antolatzaile zala, katolikoan ertzerteko alderdikideak eraginda, ukalarien edo Ugonotearen (protestantes) aurkako sarraskia asi zan, egun batzuk barruan ikaragarrizko triskantzak egin da (Paris'en 3.000'tik gora il ebazan eta laterriaren lurraldeetan ?). Eta Nafarroa'ko III'n Enrike, beren emazteari esker, ule bategaitik ez eben eldu, beren billa be joan zirelako.

Frantzia'ren Laterrietako lurraldeetan, ukalariak alkartu egin ziran Kalbino'ren batasunean, IX'n Karlos erregearen zintzotasunetik edo leialtasunetik kanpo geratzen zirala. Ekintza orrek, Laugarren erlijiozko gudari asiera emon eutson.

6.23.– III ENRIKE:

1572'an III'n Enrike, Borbon'tar Antonio Bendome'ko dukearen eta Albret'eko III'n Juana'ren semea, Nafarroa'ko errege egin eben.

1576'an Otsailla'ren 5'an Enrike'k bere bizitza galbidetik alderatzeko, agintari danez edo ofizialki katolikotasunera aldatu bear eban bere sinismena. Arik-eta urte orren amaieran gortetik iges egitea lortu arte, bere Kalbinistaren sinismentagaz ukalarien gudalozteak bideratzeko.

1584'an III'n Enrike Frantzia'ko erregearen anaia Frantzisko, Alenzon'go dukea il zanean, III'n Enrike Nafarroa'ko erregea lenengo geratu zan Frantzia'ko erregeen ondorengo zerrendan.

1585'an Nafarroa'ko III'n Enrike konturatu zan, katolikotasunen alkargoak aurka egiten eutsielako, Frantzia'ko jabetasuna guda-bidez artu bear ebala, eta iru Enrike'ren guda asi zan: Frantzia'ko errege Balois'eko III'n Enrike; Lorena'ko Enrike Giza'ko dukea, Aita-Santua ta II'n Felipe'gaz alkartuta egon zana; Eta Nafarroa'ko III'n Enrike.

1587'an Koutras'en, lenengo eraso-aldian (batalla) garaipena lortu eban.

1587'an Nafarroa'ko III'n Enrike'k, bere emazte Margarita (Margot) lasaikerizko maitakeri ugarietan ibili zalako, Ussongo gazteluan atxilotu eben eta biziera edo jokabide ori neurri aundian gaitz-eragille edo galbidetsua (escandaloso) izan zalako, maitale guztien izenak esanazo ondoren bertan giltzapean itzi eben. Baiña baitegi-zaiñagaz maite-minduta, ez eben egin espetxe-ko bizitzarik.

1589'an Jorrailla'ren 30'an Nafarroa'ko III'n Enrike adiskidetu egiten da Frantzia'ko III'n Enrike'gaz eta onek beren ondorengo izatea on-artzen dau.

1589'an Dagonilla'ren 2'an Frantzia'ko errege III'n Enrike, Jakobo lekai-deak il ebenean, Frantzia'ko erregetza, Nafarroa'ko III'n Enrike'ren eskue-tan, eraz jausi zan. Errege-lez baiña, Ugonoteak bakarrik on-artua izan zan. V'n Sixto Aita-Santua'k eta Espaiña'ko errege II'n Felipe'k, katolikotasunaren alkargoa bideratzen ebenak, ukalaria izatea gaitik ez ebelako on artzen. Oneik, Borbon'tar Karlos Kardinala aurreratu eben Frantzia'ko errege izan daiten.

1589'an III'n Enrike'k Arkes'en, alkargo katolikuari, bigarren eraso aldia irabazi eutsoen.

1590'an III'n Enrike'k, katolikotasunaren alkarteari Ibry'n, irugarren eraso-aldia irabazi eutson. A-ta guzti baiña, ez eban Paris'en sartzerik lortu, aurrean, Espaiña'ko II'n Felipe'ren gudaloztea Farnesio'tar Alejandro'k bide-ratuta euki ebalako.

Espaina'ko II'n Felipe Frantzia'ko zeregiñetan sartuta, III'n Enrike'ri mesede aundia egin eutson gura izan barik, bere alaba Isabel-Klara-Eujenia gura ebalako Frantzia'ko aulkian ezarri daiten. Onek baiña, katolikotasuna-ren alkargoa banandu eban eta ortik agertu jakon Enrike'ri paregabeko aukera Frantzia'ko erregetzaz jabetzeko.

1593'an Uztailla'ren 25'an baiña, paregabeko aukera ori, baldintza bate-gaz agertu jakon, Kalbino'ren ukalaritzatik alde edo ukatu daiela eta katoliko-tasuna besarkatu. Une oneri leporatzen dautsoe esaera ospetsu au: "PARIS'ek MEZA BAT ONDO MEREZI DAU" (PARIS BIEN VALE UNA MISA). Nai-ta III'n Enrike'ren agotik, esaera au sekula urten ez, bera ilda gero agertu zalako argitaratutako antzerki (obra de teatro) baten.

1594'an Otsailla'ren 27'an Frantzia'ko errege koroatu eben IV'n Enrike izenagaz, Paris'en sartuta.

1598'ko urterarte borrokan iraun bear eban baiña, katolikotasunaren alkarteko asken bakarrezko taldeak eta espainolen erasoak baztartzeko.

1598'an Lorailla'ren 2'an, Espaina'ko II'n Felipe'k ukatu eban Frantzia'ko zeregiñetan sartzea eta Berbis'en (Reins'etik 70 kilometrorra dauana) bakez-ko egijunea (tratado) ziñatu ondoren, ontzat artu eban Enrike'ren erregetza, borrokak amaituta.

1598'an Jorrailla'ren 13'an Nafarroa'ko III'n eta Frantzia'ko IV'n Enrike'k, Nantes'eko agindua argitaratu eban bidetik, nai Frantzia'ko laterrian katoliko-tasuna erlijio-lez izendatu, erlijioaren askatasuna emon eban eta Fran-tzia'ko lurralde guztien gizartea lege bardiñakaz ezarri eban, ordaiñezko (desquite) ta garbi-aldien (depuraciones) debekuan oiñarrituta.

6.24.– IV'n ENRIKE:

IV'n Enrike'k, Nantes'eko agindu onen bidetik, Frantzia'n, lenengo late-riren alkartasuna (federaciòn de estados) sortu eban, beren gogamenaren alegiñean (Rusia izan ezik, bere osotasunean arazo asko euki ebalako) Europa'ko laterrien alkartasunera begira egon zalako.

1598'tik aurrera eta bere erregetzaren sendotasuna lortzeko: "Bere ondoan ez eben onartu iñungo leen-serbitzari (primer-ministro); Itzi eutson laterri guztien batzar nagusiari deitzea; Lege-Biltzarraren bitarteko indarra mugatu eban; Gorte eta diru-eragiñen lan lekuak, bere kontrol edo ardura-

pean artu ebazan; Eta andikien jazarraldi aundian, baserritarrai atzera emon eutsezan, oneik kendutako lurrak". On-egikera guzti orreik, bera eta beren erregetzari, ospe aundia emon eutsoen.

Egikera onen ondorioa baiña, Nafarroa'ren askatasunezko legearen aurkakoak diranak, erdira-nai'en (centralismo) zaletasunezko ateak zabal-zabalik izten dauz, gero beren seme XIII'n Luis'ek "BIANA'ko PRINTZE" izatea, bear bearrezkoa zana Nafar-erregeak aginbidean ezartzeko, utsean-euki edo arbuiatu (despreziar, o, menospreziar) dagian.

Pierre Dugua, Sieur de Monts eta Samuel de Txanplain'en Amerika'ko Iparraldera gud-aldiak edo joan-aldirako diruak berak ordaindu ebazan eta Kanada'n, bere erregetzan ezarri ziran leenengo ures-andiko Frantzes-koloniak.

IV'n Enrike'gaz Frantzia'k, ekonomiaren buruzpidean aurrekuntza aundia artu eben, beren mugaldeenatik urrun eragipen aundia euki ebana.

1600'an III'n Enrike'k lortu eban ezkontza-banatztea Margarita'k ondorengorik ez eutsolako emoten.

1600'an Abendua'ren 17'an, bigarrenez, Medizis'eko Maria'rekin ezkonzen da eta sei seme/alaba euki ebazan beragaz.

1605'ean III'n Enrike'k, Margarita aske itzi eban eta Paris'en bizi zan 1615'ean il zan arte.

1607'an Frantzia eta Iparaldeko Nafarroa alkartu ziran, nai-ta urrengo erregeak izen biak bananduta aurrera eroan 1789'ko irauketararte.

1610'ean Loraila'ren 14'an Nafarroa'ko III'na eta Frantzia'ko IV'n Enrike Paris'eko kaleetan Fransois Rabailak'ek il eban.

Rabailak apaiz-gizon au, katolikotasunaren alderdikide itsua zan, II'n Felipe ta Aita-Santu'en serbitzura egon zana, eta bera be zatikatuta il eben Loraila'ren 27'an.

Nafarroa'ko III'na eta Frantzia'ko IV'n Enrike'k ez eban merezi alako erioztarik, Europa guztia ederretsian euki ebalako.

1620'an XIII'n Borbon'tar Luis'ek, ez eban gura berak Bianako printzearen izena aurrera eroan eta yaregin (renunciar) eban, 1423'an Urtarrilla'ren 20'an III'n Karlos "biotz-andikoa" (noble) deritxonari ezarri eban izen-buru (Biana'ko Printzea) ori, bear bearrezkoa zana Nafarroa'ko erregearen izena aurrera eroateko.

Dana dala, azkenean, 1513'an II'n Fernando guzur utsez eta Aita-Santua-ren laguntzagaz nor geien dala egin eben antzera.

1620'an XIII'n Luis'ek bardin antzeko bat egin eban. Erregearen eta eleiztarren arrazoizko-gogamenean egin-bide edo egipideak geiegizko lizun-zalekerian (obscenidad lujuriosa) egin ebazalako, Nafarroa'ko erriaren gizartea errurik gabe bananduta geratu zan.

Nafarroa'k, Euskal Nortasun aundia dauka oraindiño eta "EUSKALDUN GUZTIAK ALEGINDU BEAR GARA EUSKALERRIA'ren IZEN ta IZAERA BERRESKURATZEN, EUROPA'n BERA DALAKO DEMOKRAZIA'ren OIÑARRIA" eta "JAINKOA'ren AGINDUZ, GURE ARDURAZKO ZERGAIK - IZATEA"

7.– ONDORIOA

7.1.– SARRERA:

Gagozan pare-gabeko antzerki onetan zelan azalkatu oial baten margoztuta, gizaren izatasunezko erabilatasuna arduraren arloan, beren egikunderako?

Antzerkia, beti izango da bardiña eta gizatasunaren-sorpenera be-bai.

Leenengoa: JAINKOA'k emonda, beren berezizko bizi dauka, mozkin-biziak, era-fisiko ezberdiñetan emoten dauskuzana eten-bako berrikuntza baten, gure bizitzak elikatuz iraun dagien.

Bigarrenak: JAINKOA'ren legeakaz beartuta, antzerki onen mai-zabal ontan, agertzen diran mozkin orrekin antolamenduzko egipidea, orekan banandu daiten. Eta jaioten diran emakume/gizon guztiak, aukera bardiñak euki dagiezan, euren ardurazko antolamenduaren egipidean, egin dagien antzerki onen legeak eskatzen dauskuzan lez beteteko.

Mundu oneitan dana sortzeko antolatuta dagoen lez, biak dira abertzale edo errikoiak, senditasunean daukielako garatzeko (brotar-florece) aukera ta azturaren sendotasuna.

Izadi onetan edo oneri, osotzen dautson guztia biziaren-arnasan oiñarrituta dagoelako, oso edo guztiz sendikorra da eta orregaitik, berak eskatzen dauan sendikortasunezko neurri bardiñean gure egin-bideak.

Gure egipideak alan bete ezkeru, beti beteko doguz, danoen arimak sendimentu bardiñean eta irrikaz eskatzen dauskuzan ekanduzko orekak lortzea.

7.2.– ETORKIZUNA:

Mundu onen izatasuna edestiko etorkizunean, argi erakutsi eta agertzen dauskuna: "Gure ardurazko zeregiñetan, berezko legearen aurka, larderialdiko (impositivas) legeakaz edo sasi-arrazoiaz ezartzen ba-dira gure lege-gintzak, aurkako igurtzi-aldi orrekin bidez, fisiko maillan sortzen dan estanda, gizarteko aberkide edo senditasuna errotik atarata, erbestutako milla zatitan agertzen garala eta gaiaren arloan, dana itxuragabeen". (Gaur alan dago).

Presokratikoak argi erakutsi euskun, euren eraman-onaren (filosofia) ikas-bidean garaipen aundia lortuta, egiaren arrazoizko galderak biribildu egin ebezanean.

Arrazoizko oial orretan margotzen ibili ziranean, an agertu jakiezelako akatzak, norkerizko eta okerrezko ixaxtadak (pinceladas) emoten ebazanean, egiten eben guztia, irudimenean euki eben leen irudia, itxura-gabean agertzen zala, argi ikusita.

Edestian zear antolamenduzko ekintzan, Erromatarrak, berezko legetik kanpo, asmatutako sasi-legediaren ezarpenean sortu ebezan autsakaz, gaur, lege orreik gure artean oraindiño daukaguzelako, lokatz oneitan sartuta gagoz.

Orren aritik, daukaguzan Laterriak gure ardurakaz jabetuta, arduraren orreik betetea gura dabe zigorraren keiñu edo meatxuakaz.

Zeozer !! ez dago oker or..., danok arduradunak jaioten ba-gara?

7.3.– EUSKALERRIA:

Euskalerrian eta beren bizi-luzearen bitartez, ondoen ikertu leikezan lekua da, adoi-gabe edo zentzungabeko egipide orreik.

Egipideen (gestiòn) uts orreik edesti guztian, ez Euskaldunak egin doguzelako, arrotzak egin dabezan gordinkerizko itsuskeriak (lascivias) guk eraman bear izan doguzelako.

Esan orreik... ez dira izango arrokerizko andikerian edo abendakerian esaneko berbak?

EZ!! Mundu oneitan Euskaldunak daukagun bizi-luzearen bidetik JAINKOA'ri begira eta lur oneitan BERE'n legeak zentzunez ulertzen, ondo baiño obeto ikasi gendulako, demokrazizko-askatasunak zeintzuk diran, bizi onetan danok bakoitzaren ardurazko egipideak zentzu aundian beteta JAINKOA'ren aurrean garbi agertu gaitazan.

Gogamen ori azaltzeko, lenengo, Euskal-izkuntza itzez mugatuko dogu, gero, gure Euskal-Nafar-Edestiaren ondorioan ikusi daigun, zergaitik galdu gendun gure demokrazizko-askatasunaren jabetza.

7.4.– EUSKALDUNEN IZKUNTZA:

Euskal-Kromañon deritxon denbora baiño ariñagotik eta artu-emonen uler-egarrizko arloan kokatzeko, asi giñan Euskaldunak Euskerearen gorputza sendotzen.

Euskaldunak sortu gendun izkuntza, ez zan gauzai emoten jakiezan ize-nak jakiteko bakarrik, izen orreik ekanduzko-oituran edo aztura-bideko jaki-ñean mugatuta ezartzen ziralako be, lan ziran.

Itz orreik, JAINKOA'ren lotsean eta gauzen onuran edo gaizpidean ezagutzeko, euren arteko lotsagizun aundian eginda dagoz. Eskatu leike maitasun aundiagorik?

Berak!! (Euskereak), emon euskun daukagun Nortasunezko izena, eta bere egikeraren izaeran artu genduzan demokraziaren askatasunezko sendimenduak, gure izaeraren barnean oiñarrituta geratu ziran betiko.

Ez da ori jatorrizko edo egiazko izatea?

Or!! Non agertzen dan argibidea: “Ez diranak edo nortasungabekoak diranak, zergaitik besteak menperatu gure dabezan, nortasunean beste erdi-purdiko sasi-gauza batzuk izateko alegiñean?”

Sasi-jainkokerizko norkeri orren bidez, erri-gizartearen NORTASUNEAN, ARDURA-AUNDIAN EUKI BEAR DIRAN ESKUBIDEAK, edesti guztian laidotuta (maltraer) etorri dira, ikaragarritzko sarraski eta odolezko erailketa baten.

JANGOIKOA'k, baleikete Euskaldunai laguntzea gaur-bizirik agertu daiten, Mundu onen gizarte-maltzurari erakusteko: “Jaiotasunaren Nortasunean dagoela bizitza onen arrazoia”.

Euskaldunak, orregaitik babestu egiten dogu Euskerea edesti guztian iñungo mugarik-gabe, bere izaera-ederrenean GURE-NORTASUNA DAUALAKO.

7.5.– EUSKAL-NAFAR-ERREGEZKO EDESTIAREN ONDORIOA:

Kontu aundian euki bear dogu: Godoa'k, Erromatar menpekotasunaren eredia artuta, bai katolikotasunaren ardurapean “Erromatarren kaizartza ezarri zalako,” eta sasi-jainkotasunaren amets'kerian danon batzangotasuna lortu gurean ibili diralako beti. Nafarroa'ko gorteetan zekula ez zala Euskeraz idatzi ezer, Latiña jakintzaren-gaillua egin ebelako eta guzurrezko ta amarru-

kerizko bidetik Gaztelar sasi-izkuntzari, berezko izkuntzari baiño garrantzi aundiagoak emon, berezkotasunezkoak ezereztu daitezcan.

Euskaldunak, Mauritarrak sartu ziranetik, aukera aundiak euki genduzan gure lurra, izkuntza, Nortasuna eta gure jabetzaren babeserako antolamenduak egiteko, eta alan egin genduzan. Baiña sekula ez gendun urten ezin "Erromatar kaizargotzaren ta Latiñezko sare-arteko txeberatik". Gaur be, orreitan gagoz.

Nafarroa'ko erregeak, beti izan ziran gure Euskal izaeraren legezko oituran jardunezko-bidearen zaintzale sinisgarriak eta zintzoak.

Edestilari batzuk esaten dabe: "Euskal erregetza 1234'an VII Santxo Santxez Indartsua edo Azkarragaz amaitzen dala".

Ez da egia ori baiña. Nai-ta sei errege leiñu arrotz geiago Nafarroa'ko koroatik aldatu, danak Euskal errege-leiñuen aritik joan ziralako Nafar-legeak ondo zainduta. Arrotzezko ezkon-laguna errege edo erregeña izan arren, danak joan bear ziralako Nafartarren lege-bideak zeintzuk ziran ondo jakinda.

1076-1134'ko urte bitartean, Aragoi'ko iru errege euki genduzan. Arrotzak izan ziran? Danak Naparrak eta sendi batekoak izan ziran.

V Santxo Ramirez 1076-1094'ko urte bitartean; I Santxez'tar Pedro "Borrokalaria" 1094-1104'ko urte bitartean; Eta, I Santxez'tar Alfonso "Gudalaria" 1104-1134'ko urteetan.

1076'an IV Santxo Garzez "Peñalengoa", Ramon eta Ermesenda beren anai-arrebak trokatik bota eta il ebenean, Nafartarrak ez eben gura Ramon bere anaia errege lez aukeratu, egin ebenagaitik odolezko-eriotzara meatxatuta euki ebalako. Eta askenean, IV Santxo Garzez'en lengusua, I Santxo Ramirez Aragoi'ko erregea aukeratu eben, gero Nafarroa'ko V'na izango zana 1094'ko urte bitartean.

1094-1104'ko urte bitartean V Santxo Ramirez'en semea I Santxez'tar Pedro "Borrokalaria" Sobrarbe ta Ribagorza'ko errege zana aukeratu eben, gero Sobrarbe, Ribagorza, Aragoi ta Nafarroa'ko errege izango zana.

Eta 1104-1134'ko urte bitartean, I Santxez'tar Alfonso "Gudalaria", V Santxo Ramirez'en semea zana izendatu eben errege.

Onen erregetzan egin zan guztia, etenbako ospagarri-bat izan zan, bere etorkizunaren ondorengoak, belaun-aldiz belaun-aldiko gudu-eresietan abestuteko modukoak.

Kristau, Mauritarrakaz eta Akitania'ko dukeaz be bai, etenbako borrokan ibili zan.

Gaztela'ko VI Alfonso erregearen alaba Urraka'gaz ezkondu zanean, len onek indarkeriz artutako laterria ostera berrezkuratu eban.

1110'an Baltierra berrezkuratu eban; 1114'an Rotron bere kapitaiña'k, Per-txe'ko kondea izan zana, Muskaria (Tudela) artu eban; 1118'an Salduba (Zaragoza) eraso gogor baten artu eban; 1130'ean Baiona irabazi eban. Ekintza onegaz, Akitania'ko dukearen asmoak geratu ebazan, onek Auñamendi osteko lurralde guztiak berentzat gura ebazalako.

A-ta guzti, bera, Gurutzearen gudalaria izan zan eta beren azken naian, erregetza Tenple'ko zaldunai itxi eutsen.

Jazarraldi aundiak egon ziran, eta Iruña'ko Batzarrak VI Garzia Ramirez, Monzon ta Logroño'ko jauna, berritzaillearen izenagaz ezagun izango zana, errege izendatu eben.

Nafarroa'ko V Garzia Ramirez "Berritzaillea", eta VI Monzon ta Logroño'ko jauna (1134-1150'an Lizarra eta Gares'en arteko Lorca'ko erritxoan ilda),

Garzez'tar Ramiro Kalaorra'ko jaunaren biloba eta beren seme Ramiro Ramirez, Diaz de Bibar'tar Kristina'gaz (Elbira ?) ezkontuta ("Zid Kanpeador"en alaba) egon zanaren semea zan.

Nafartarrak, Garzez'tar Ramiro Kalaorra'ko jaun au, Santxo Peñalen'goa il zanean, errege izendatu gura eben.

V Garzia Ramirez, l'Aigle'tar Margarita, Rotron kondearen loba zanagaz ezkontuta egon zan. Eta naastugabeko Euskaldunai beren maitasuna erakusteko, koroari: "Añamendi guztiko errege"en izen ospegarriagaz erantsi eutson. Ekintza orregaz: Araba, Gipuzkoa ta Bizkaia, Aragoi'tarren babesalboratuta, beragaz batera joan ziran.

1134'an Oliba'ko Lekaidetxea eraiki eban.

Au be, etenbako borrokan ibili zan. Nafarroa Aragoitik banandu eta Mauritarrai Baezan irabazi eutsen.

VII Alfonso Gaztela'ko erregeak, truke egin gura eutson, Salduba eta bere ingurua, Logroño ta bere inguruagaitik. Gaztela'r zaltzailleak baiña, errioxa bere eskuetan geratu eban eta Aragoi'ko lurraldea Ramiro lekaideari emon eutson.

Gaztela'r eta Aragoi'tarrak, Nafarroa euren artean erdi-banatu gura eben.

Denbora orreitan, esan leike: "Batak etxetik kanpora urtetan ebanean, bestea prest egoala etxe ortara sartzeko.

(1150-1194) VI Santxo Garzez "jakintzuak" gazte igon eban erregetzara eta gazte ikasi bear eban Gaztelar eta Aragoi'tarren maltzurrezko guzurren artean iges egiten.

Euskal-Nortasunezko oso-osoan izan zalako eta Euskerea miresle (admirador) aundian euki ebalako, izkuntzaren arteko leenengo maillan ezarri eban "LINGUA NABARRORUN" izendatuta.

1180'ko urte inguruan, Donostia jendezkatu edo bir-erritu eban laka'ko (Jaka) fueroak emonda eta ongarriko lege-arauak erantsita.

1181'ean, Gazteiz deritson inguruan Bitoria'ko Uria eraiki eban, Logroño'ren eratorriko fuero ekartsuak emonda.

1234'an beren seme VII Santxo Santzez "Indartsuagaz" Añamendia'ren berezko Nafartarren erregetza amaitzen dala esaten dabe edestilariak.

Ori..., egia da baiña?

Ez dot usten.

Akitania Euskalduna izan zalako eta Txanpaña'ko errege-leiñua be-bai.

Brie ta Txanpaña'ko IV'go kondea eta Nafarroa'ko I Teobaldo "bertsolaria" VII Satxo "Indartsu edo Azkarra'ren" illoba zan, eta Franko'en gorteari begira, erdirazale gogamengoak izan ba-ziran-be, lotsa aundian euki ebezan Nafar-erregetzaren zeregiñak.

Naaste aundiko denborak ziran oneik, Nafar-erriari leku guztietatik tiraka ibili ziralako (Gaztelar eta Aragoitarrak alde batetik. Bestetik, Frantzesak eta Gurutzearen gudak) asko eraman bear izan eben eta apurka apurka gero-ta oiñaze, neke, egoari ta mingarizko bidean sartuta, azkenean ondorio guzti orrean bidetik, beldurraren izaera bateko menpean geratuko da, gero ikusiko dogun-lez.

Ebreux'tarren errege leiñua, II'n Karlos "TXAR" deritxon erregeagaz asten da.

Eragi aundi ta gogorak artu bear ebazan errege onek len ikusi dogun lez eta Franko'en edestilariak, bere eriotzearen ostetik izen gaizto ori ipini ba-eutsen be, Nafartarrak maitetasun aundian euki eben, bai eritarrak eta

bai beren inguruko aundikiak zintzotasun aundian, nai-ta biurkerizko gauzak egiteko izan.

II'n Karlos "Txarra" deritxon au: "Izakera gogorrekoa; Zori-zale; Odol-bizikoa eta Mendekaria" zala esaten eban. Kontuan euki baiña, zelakoak izan ziran Gaztela'ko I Pedro "Odol-zalea" eta Aragoi'tar IV'n Pedro "zeremonizalea" k. Nai-ta nai-ez, eurelakoak izan bear, Nafarroa bestela, eurengandik iruntzita egongo zalako.

III'n Karlos "Biotz-aundikoa" k 1423'an Urtarrilla'ren 20'an erregearen ondorengoarentzat Biana'ko printzerria sortu eban, ortik aurrera derrigorrezkoa izango zana Nafarroa'n errege izateko. Beren biloba IV'n Karlos izanda leenengo printze edo errege-gaia.

III'n Karlos "Biotz-aundikoaren" ondorengoa, I Blanka beren alaba izango zan erregiña. Eta leenengo ezkontzan alargunduta, Aragoi'ko II'n Juan'egaz bigarrenez ezkontuta 1441'an bera il zanetik, asi ziran Nafarroarentzat arazo lerrienak, II'n Juan'ek guzur ta indarkeriz beren seme-alabai IV'n Karlos eta bere arreba II'n Blanka'ri, erregetzak ostu ta eurak pozoituta il ebazalako. Beren seme II'n Fernando (katolikoa) bideratuta, zelango amarrukerikin Nafarroa'ko erregetzaz geratu.

Eta ez da egia, orduko denboran gaurko Espaiña'ren asmoak lortzeko ibili zirenik, Gaztela eta Aragoi'ko erregetzak andi, indartsu ta zabalak ziralako. Geiago, kontuan eukiten ba-doguz, Isabel ez zala Aragoi'ko erregiña eta Fernando Gaztelakoa be. Erregetza, itzarmen egiunetik, antolatzailetasunezko artekariak bakarrik izan zirelako.

Godokatoliko amets ori lortzeko, beste antzezleri bat ibili zalako artean, bere lekuan ikusiko doguna. Eta asmakizun ori, espataren indarragaz beartuta, ez zalako aurrera eroan XIX'n gizalderaiño.

Nafarroa'ko errege-erregiñak Euskaldun on-bezela, berba aundikoak ziran, euren izatasunezko ekanduan beste gauzarik ez ebalako ulertzen. Eta Kristautasuna babestearren, ez eben euki lotsarik Gaztelar ta Aragoi'tar etsaiari laguntzeko.

III'n JUANA daukagu izate orren aipagarriena: Euskerea, Erria ta Erljioa, biotzez eta maitasun guztiagaz babestu ebazalako, gure "IZAERA OSOTZEN DABEN NORTASUNEZKO BEREZKOTASUNAK".

Eta beren denborako LEIZARRAGA'tar JOANNES. Orain 435 urte irakasle aundi-lez, Euskera-Batuaren gramatikazko oiñarri-lez irakatsi euskuna: "-EUSKALKI GUZTIAK EUSKERA BATEN BATZEKO, ALEGIÑEZKO EKINTZAREN GAUZAK ZELAN ERABILI BEAR ZIRAN. EUSKERAZKO OIÑARRI BATEN ERPERATUTA, EUSKERAREN SENEAN AGERTU DAITEZAN, EUSKALERRIAREN OITURAN EZARTZEKO". Euskereak eta Euskaldunak, ordaindu ezinbesteko esker-zor aundian geratu giñan, oraindiño Euskerazko idazlearen eredu danagaz.

7.6.– NAFARROAN BILDURRA:

Maisu ta lagun aundi bi daukadaz nik, bata: Olazar eta Uribe'tar Martin, semetzat daukatena bizitzako arazoetan eta Euskerazko arloan artu-emon aundian alegintzen nautena, dakitena argitaratu dagian.

Eta bestea: San Sebastian'tar Joxe Mari (LATXAGA), beragaz Nafarroa'tik zear iker-lanetan, ainbat erri eta gizon-emakume ikustera joanda.

Latxaga'ri itaunduten neutsoenean: "Nafarroan bildur asko dago ez?"

Beren erantzuna beti izan zan bardiña: “Ez zara konturatuten... Euskal lur oneitan eskuak lurperatu ezkerodolez beterik ataraten dodazela?”

Nirentzat baiña, dana asi zan Aita Santi'gaz joanda Garde'tar Martzeliño Euskerazaintzaren izenean Zaragaztelu'n (Karkastillo'n) omendu gendunean.

Bere etxearen sarrerako atearen goialdean, oroi-arri bat ipini gendun Euskeraz idatzita, andik egun-bi barruan eta gabaz, baten-batzuk mailluakaz apurtu egin ebana. Gaur erderaz idatzita dagoena, lotsean artuta dago.

Gaur begitu baiño ez da bear, batzuk zer egiten dabizen Euskerazko iragarpenakaz.

Beste osterata bat egin gendun Zaragaztelu'ra eta etxeari argazkiak ataraten ibili giñan orduan, niri, gizon bat aurreratu jatan ondora, bera Zaragaztelu'ko bake-epaillea zala ezanez.

Ettxera eldu giñanean, ikerketazko alkar-izketaldi luze bat euki gendun, ararte ikusi genduzan gertaera guztiak azaltzeko. Eta konturatu giñan, Euskera eta Abertzaletasunaren aurkakok, dana kontrolpean euki ebela, lantokietatik asi-ta. Eta zigorrak be erabili egiten ebezala, alango susmorik barrundatu egin ezkerodolez.

Edesti guztiari ikertu bat egin da gero, argi azaldu gendun 1836'tik asi-ta aurrerantza, izan dirala, daukagun Laterriaren kontrolpekotasun orreik.

Geiago, 1936'tik aurrera, Nafarroan gudako tirokada-bat egon gabe, aibat milla gizon-emakume tiroz il (fusilar) ebezala.

7.7.– NAFARROA GAUR NORA?:

Nafartar guztiak irakurri bear leukie, ale-bitan idatzita dagon liburua: “NABARRA 1936 - DE LA ESPERANZA AL TERROR”. Konturatu daitezcan, ezker eta eskubitar-alderdikoak geien, Nafartarren NORTASUNA dala, desagertu gure dabena.

NORTASUNIK-GABE ZER IZAN? Berezkotasunak agintzen dausku, bizitz oneitan zelatan jokatu bear dogun, Mundura arduradun agertzen garalako. Eta orretarako nai-ta nai-ez “NOR IZAN BEAR DALAKO”.

Ez dot uste, Nafartarrak beste erbesteko NORTASUN baten atzean dabilenik. Betiko eskubi-alderdiko erioigille faksista'ren kontrolpean dagozela bai. Oneik, gizartearen antola-bideetan eta ekonomiaren aldetik aukera aundiak daukiezelako, bildur ori ezereztu ez daiten zaintzeko.

Eta or... EUSKADI OSOAN BEZELA, GURE GIZARTEAN EGIN BEAR DOGUZAN EKANDUZKO LANAREN ZAIN DAGO ERRIA. BEREN NORTASUNA DIRDAITSU AGERTU DAITEN.

A-ta guzti itxarogarri agertzen naz ni, baten LATXAGA'gaz Korella'ra eldu giñan eta jolasten egoan amar urteko neskatilla baten ondora joanda, Latxaga'k, geratu barik egoala, ingelerazi asi jakon berbetan eta neskatxoa geratu barik erantzuten, bardin Euskeraz eta bardiñ gaztelera.

Ni Nafarroara joaten nazenean, beti saiatzen naiz Euskeraz berba egiten, gu gogoratzen garan baiño erantzun aundiagoak artzen diralako. Eta ori egin bear geunke danok, “EZ NAFARROAN BAKARRIK”. EUROPA GUZTIAK ZALANTZA BARIK ESAN DAGIEN, “OR !! EUSKALERRIA”.

ATUTXA'tar PAUL

ANA MARIN MARGOLARI ZIÑEZKOA

Ana Marin margolaria Baztango alaba dugu; 1933'garren urtean Elizondon jaioa. Margoak irakasten Donostian berez asten zaio gogoa; artu du erakusketa nagusia, Uztallatik Agorra arte; 57 olio egindako margoak eta 25 margo soillakin. Gaiñera ba ditu bizpauru liburu margozko argazkiekin argitaratuak, oyetatik bat euskaraz idatzia, BAZTAN izenekoa. Egokia iduritzen zaigu eskarazko liburu au. Baztan zer dan ongi agertzen digute Ana Marin margoak.

Mendien izkuntza nolakoa dan erraten dute. Mendiak sortzen dute biotzaren atsa. mendien inguruan daude ezarriak Baztango erreka ortan. Amalau erri oyek gizarte orren kabiak eraiki dituzte. Amets tokiak maiatasunez egiñak dirudi.

Leyo zalaka anitz erabiltzen ditu Margolari onak maite dituzte leyoak, Ongi irikiak, batzuetan lore hederse beteak daude; ikus Murillo, Zurbaran, Goya eta abar. Etxe inguruak nolakoak diran ageri.

Maiz ikusten ditu aristegi, pago oianak ederrak margo biziz apainduak. Metak bide batian iratzez beteak, lasaitasuna ematen diote biotzari eta atseguña begieri. Garrantzi aundia ematen die erriko semiei; maite ditu, danez gain dantzariak txistulariak eta oitura zarrak zabaltzen dituztenak. Ortzen daude Felix atabaleroaren margozkiak eta danez gain Mauricio txisulariarena Erriaren nortasuna mutil dantzarekin agertzen du. Anaitasuna ta alaitasuna, naiko bizkor ibilliz lortzen ditu. Artai eta laborarien esku lanak atsegin zaizkio, egiazko bitxiak bezala; abatza, malatza, zimitza, kartola eta oporra. Lan tresnak ere eskuz egiñak dira, gasnak bezala, erran nai dutelako.

Toki berexi bat ematen die margoeri; batez ere udaberriko urdiñei, udazkeneko aizeguari ta guztiz garbia neguko elurrari, udaran gorri biziakin.

Bere erakusketan beste bide batian dauzka landuak margoak; aurren jolasak dirudi. Txorien mokuen antza daukate, oso alaiak gelditzen dire margoak; larrua kizkurtzen uzten dute eta begiak lasaitzen. Marrazkiak beste alaitasun bat ematen dute; begi garbiak berealaxe ikusten dutena.

Ikusiko genuke oso gogotik bere margoetan erabiltzia nizperuak eta sagardiak loretan oso guretako kutsua daukatelako. Zerbait erran nai dute Verganerako lorategiko urritzak, igeli derrenetakoak dira; diztira galantak ageri ta euskal kutsua elkarteko emaitza ziñezkoa begientzat.

ANA MARIN MARGOLARIAK EUSKAL KULTURA ABERASTUTZEN DU

LATXAGA

ANA MARIN UN GRITO DEL ALMA UN ALARDE DEL COLOR

Una vez más, este año se ha celebrado una magistral exposición de la artista ANA MARIN EN LA VILLA VERGARENEA DE ELIZONDO, en la calle Santiago con la presentación de 57 óleos y 25 acuarelas.

Ana Marin nace en Elizondo y expone habitualmente en el País Vasco y también en Madrid, París, Londres y en Nueva York.

Su pintura llama la atención por reflejar una danza de colores, llenos de vida, suscitando la admiración de los visitantes. El color aparece como un susurro del alma.

Los temas están impuestos por la belleza inagotable del valle del Baztán. La luz entra en los cuadros a borbotones.

Recuerdo que en un viaje a Washington coincide con la exposición retrospectiva de la obra del impresionista francés Pierre Bonnard en la galería Philipps. Llamaban la atención el aspecto monumental de la pintura a base de colores muy vivos. Este deseo de la búsqueda y la persistencia del trazo monumental de los colores me hacía pensar en el estilo que marca toda la obra de ANA MARIN.

Nuestra artista ha transformado VERGARANEIA EN UN SANTUARIO DEL COLOR. El tema preferido de su obra se alimenta del baile que nace de la contemplación de los Cuatro estaciones. De los colores muy intensos, del otoño se desprende la intimidad que sugieren las pinceladas de azules profundos. Ha transformado el invierno en un canto a la alegría. Presenta la primavera como un grito de esperanza. El verano se lo encuentra uno envuelto en una liberación de júbilo. Toda ocasión es buena para organizar un festín de colores.

La inauguración de la exposición se vio marcada por un aire de fiesta a la que participó el valle del BAZTAN. Suele participar en esta fiesta toda la villa de Elizondo.

Sienten el acontecimiento de la exposición como algo suyo. Los intelectuales, artistas y amantes del arte se preparan para la fiesta como a un acontecimiento de marcada calidad.

Todo se convierte en una fiesta especial. El jardín bien cuidado se transforma en un espacio amplio, donde los amigos se saludan y tienen la oportunidad de hablar con la artista que recibe el homenaje de sus admiradores y amigos.

Recuerdo que este año trataron de resaltar el recuerdo de grandes personalidades que venían habitualmente a participar a la fiesta. Esta exposición iba acompañada de lo que podíamos llamar el material cultural que aparecía bien expuesto en sendas vitrinas señalando el entorno de la exposición, como pueden ser fotografías, prospectos, y publicaciones. Entre las personalidades mencionadas se encontraban entre otros, Jorge Oteiza, Juan Eraso, Felix el tambolitero y Mauricio el txistulari.

Mención especial merece entre los temas tratados, o mejor dicho surgidos, la necesidad que sintieron por conocer el fenómeno de Santa Fe, (Estado de Nuevo Méjico).

El centro artístico de Santa Fe debe mucho a dos personalidades de gran interés como Georgia O'keeffe y Raquel Elizondo.

Georgia O'keeffe cuenta con su museo propio en Santa Fe y el gobierno americano ha acuñado a sus memoria una medalla conmemorativa de oro.

Raquel Elizondo es la hija de un emigrante navarro que ha divulgado el arte indígena de un modo muy personal.

Una mención muy especial se merece la hermana de Ana Maríán, María José, por su participación inteligente en la organización de la exposición, dando brillo al acontecimiento.

LATXAGA

MARCAS DE LAS FLEXIONES VERBALES DE LAS TERCERAS PERSONAS

IKER JOSEBA LAKA GUENAGA

Josu Oregi Aranburu, en "FLV-1974", 265, en su artículo "*Euskal aditzaz zenbait gogoeta*", señalaba que las marcas de 1ª y 2ª personas *ni, hi, gu, zu*, son las mismas en presente y en pretérito, en tanto que en las terceras personas era **d-** en presente y **z-** en pretérito, por lo que suponía que la **d-** de terceras personas no era marca personal.

Poco más tarde, Robert L. Trask, en 1977, publica su famoso artículo "*Historical Syntax and Verbal Morphology*" en *Anglo American Contributions to Basque Studies : Essays in honor of Jon Bilbao* (Eds. W.A. Douglass, R.W. Etulain y W. H. Jacobsen), Univ. de Reno, donde expone que **d-** es tiempo presente, **Ø-** en Biz. y **z-** en resto dialectos, pretérito, **l-** condicional y **b-** modo optativo o subjuntivo. Luego explica que **na-da-go* evolucionó a la actual *nago* por desgaste de *-da-* y la tercera persona quedó en la actual *dago*, siendo la marca **-da-** carácter temporal de presente. Es curioso que, a pesar de lo que nos suelen decir notorios lingüistas de que las teorías se deben probarlas, el Sr. Trask no presenta ninguna explicación de su procedencia y tampoco ofrece ningún razonamiento.

El mismo autor, en otro artículo titulado "*Basque verbal morphology*", publicado en IKER-1, 1980, 297, expone que **d-** es tiempo presente, **Ø-** del Biz. y **z-** del resto dialectos, pretérito, **l-** "contingent forms", **b-** tercera persona imperativa ; viejo subjuntivo ?. En p. 303, en el último párrafo del Resumen dice : "*Varios de los problemas puramente morfológicos "pueden ser solucionados por la "suposición" (el subrayado es nuestro) de que los prefijos de "la tercera persona eran originariamente marcas de tiempo, aspecto o modo y que estas "marcas han sido eliminadas de las formas de la primera y segunda personas por cambios "fonológicos combinatorios". Es posible ? Este gran lingüista admite una "suposición" sin ningún argumento que la justifique porque así convenía a sus teorías.*

Posteriormente, Rudolf de Rijk, ASJU-XXVI-3, 1992, en un artículo titulado "*Nunc Vasconice*, p.721 y 722, defiende la teoría del arriba mencionado Josu Oregi y dice que **da-** es marca de presente y que, en su origen primitivo, significaba "ahora", antes de usar "*orain*" actual, que procede del romance.

Dice que *nator* "vengo", donde parece faltar el prefijo **da-**, es tan presente como *dator* "viene", que sí lo lleva. Para su explicación expone tres posibilidades : 1ª.- No era obligatorio para indicar el presente pero se coloca en la 3ª persona para rellenar su hueco por carecer de marca personal ; 2ª.- *na-da-tor* queda en *nator* por la caída de la **-d-** intervocálica (lo mismo que Trask) ; 3ª.- (la que más le gustaba) Que la forma de presente era una única forma para todas las personas, por ejemplo, *dator*, pero luego, las personas que tienen marca, *ni, hi, gu, zu*, sustituyen a **da-** con sus propias marcas per-

sonales. Dice que como la tercera ‘no-persona’ no tiene marca se queda con la **da-** temporal. Queremos añadir que a la tercera ‘no-persona’ o la ausente de la conversación, de Benveniste, Azkue la denominaba ‘no locutiva’ que nos parece más acertada. Cuando las ‘locutivas’ ‘tu’ y ‘yo’ hablan sobre una tercera persona ‘no locutiva’ porque no está “presente en la locución” ¿por qué es absolutamente imposible que esa tercera persona pueda tener un pronombre, lo mismo que la primera y segunda? Las terceras personas, que son ‘personas’ de verdad, aunque no sean ‘locutivas’, existen tan realmente como las primeras y segundas. En euskera, además, algunas veces están al lado del ‘yo’ y otras del ‘tu’, es decir, están “presentes en la locución”, como se prueba con *berau/beroni* y *berori*. De todos modos, el Sr. de Rijk, expone una gran cantidad de razones para intentar probar que **da-** es el viejo ‘ahora’ pero sorprende mucho que no explique **dira**.

Pues bien, el singular de tercera persona **dator** se convierte en **datoz** de tercera plural, lo mismo que **dago** hace **dagoz**. Todas estas flexiones comienzan por **da-** y no producen ningún desequilibrio en dichas teorías, pero hay más verbos, y algunos muy importantes por cierto, como son cuatro de los verbos auxiliares principales de la conjugación vasca, cuyas formas plurales de tercera persona comienzan por **di-** y reclaman alguna explicación que no han ofrecido los citados autores y tampoco ninguno de nuestros insignes lingüistas.

Si ***da-** es ahora, qué es **di-ra**?. Si **-ra** es una supuesta raíz plural como en **ga-ra, za-ra**, la tercera persona plural debería ser ***da-ra**, pero en su lugar se presenta **di-ra-**, con **-i** y no con **-a**. Habría que explicar esta flexión. No se entiende por qué no explicaron **di-ra**. ¿No se dieron cuenta de ello ni los Sres. Rijk y Trask y tampoco sus colaboradores?

Otra forma de presente es **d-it-u**, con paciente (o absoluto como dicen los ergativistas) de tercera persona plural del verbo transitivo ***edun**. Aquí también con **-i** y sin **-a**. No aparece ***da-it-u**, similar a **da-toz**, o como sus compañeras **ga-it-u, za-it-u**. Lo mismo se puede decir de la forma **d-it-ezen**, con **-i** y sin **-a**, del supuesto verbo intransitivo ***edin**, que se distingue de sus compañeras **ga-it-ezen, za-it-ezen**. Algunos dicen y escriben **da-it-ezen** pero la forma correcta y más primitiva es **d-it-ezen**. Señalemos también **b-it-e(z)**, absoluto de tercera persona plural del imperativo de ***edin**. No se lee ni se oye ***ba-it-e(z)**. El supuesto auxiliar transitivo ***ezan**, bautizado así por Van Eys, tampoco hace ***da-it-zan** sino **d-it-zan**. Su imperativo es **b-it-za** y no ***ba-it-za** o ***be-it-za**. Se pueden observar muy bien en el siguiente cuadro:

	d-ir-a	‘ellos son ’	(intransitiva)
	d-it-u-Ø	‘ellos son habidos (por él)	(transitiva)
(izan)	d-it-ezen	‘ellos sean ’	(intransitiva)
(izan)	b-it-e	‘ sean ellos’	(intransitiva)
(izan)	d-it-zaten	‘ellos sean habidos por ellos’	(transitiva)
(izan)	b-it-za-Ø	‘ sean ellos habidos (por él)	(transitiva)

Era necesario que, para completar sus teorías, estos señores hubieran explicado estas ¿“coincidencias”? o ¿“casualidades”? que se presentan en los pacientes o absolutos de formas plurales de las terceras personas, tanto transitivos como intransitivos, porque están en evidente contradicción con las teorías de ***da-** ‘ahora’ o ‘temporal’, en singular, las cuales quedan com-

pletamente devaluadas por tal motivo. Qué “suerte” tienen algunos autores, demasiados, como iremos viendo, que parece que tienen “bula” porque, digan lo que digan, no se ven obligados a probar nada, pues se sienten situados por encima de las razones científicas que exigen a otros, ayudados, tal vez, porque siempre disponen de la claqué correspondiente.

Hubiera sido muy lógico que estos eminentes vascólogos, si estaban tan seguros de sus teorías, además de los ejemplos propuestos con los verbos *dago* y *dator*, hubiesen presentado otros verbos también, incluyendo algunos transitivos como p.ej.:

Izan	*Edin	*Edun	*Ezan
<i>na-da-iz</i>	<i>na-da-di-(n)</i>	<i>na-da-(d)u</i>	<i>na-da-za-(n)</i>
<i>ha-da-iz</i>	<i>ha-da-di-(n)</i>	<i>ha-da-(d)u</i>	<i>ha-da-za-(n)</i>
— <i>da- ? ?</i>	— <i>da-di-(n)</i>	— <i>da-(d)u</i>	— <i>da-za-(n)</i>
<i>ga-da- ? ?</i>	<i>ga-da-di-(n)</i>	<i>ga-da-(d)u</i>	<i>ga-da-za-(n)</i>
<i>za-da- ? ?</i>	<i>za-da-di-(n)</i>	<i>za-da-(d)u</i>	<i>za-da-za-(n)</i>
D-I - ? ?	D-I-di-(n)	D-I-(d)u	D-I-za-(n)

Se supone que ahora habría que añadir la llamada **-IT-** pluralizadora a las flexiones que la precisen y en el lugar adecuado, (antes o después del supuesto **-da-**), y volver a reconstruir dichos paradigmas. Precisamente, sobre dicha **-it-** expone el Sr. Trask, en “Historical Syntax and Basque Verbal Morphology...”, p. 213 : “One is the pluralizing prefix **-it-** which appears “in a handful of verbs...” No nos parece serio y rogaríamos, que si son ‘un puñado de verbos’ con **-it-**, se nos diga cuántos son, que no cuesta tanto, pues si fueran ‘más de mil’, no pediríamos su detalle, pero es que **solamente son cuatro** y qué menos que concretarlos. En la misma página, más adelante, dice: “A pluralizing prefix **-it-** is “used in some circumstances”. ¿No se nos puede aclarar, por favor, en **qué circunstancias concretas?** Porque, en realidad, no se trata de en qué **circunstancias** se usan y en cuáles no, sino **qué verbos** exactamente presentan la llamada **-it-** pluralizadora. Pues bien, los ejemplos expuestos son de los **cuatro únicos verbos** que utilizan dicha **-it-**. ***Edin, *Edun y *Ezan** en los mismos ejemplos presentados e **Izan**, que aparece muy “desgastado” o “evolucionado” en el ejemplo ofrecido, pero que sus derivados, como las flexiones dativales : *ga-IT-zaizkio*, *za-IT-zaizkio*, demuestran cómo fue dicho paradigma. En la última línea, la de terceras de plural, estos cuatro verbos, “casualmente”, no coinciden con la citada **-da-** de *da-go* y *da-tor*, porque los cuatro van con **D-i** : **D-ira**, **D-ite(ze)n**, **D-itu** y **D-itzan**, respectivamente, de los cuales sólo uno, *Izan*, aparece sin asterisco, pues lo llevan los otros tres. No se puede decir que es pura ‘casualidad’ que las terceras personas plurales de estos cuatro verbos, precisamente estos que se conjugan con **-it-**, presenten **DI-**. Estas coincidencias deben querer mostrarnos algo más serio. Era conveniente que se hubiesen abordado estos temas para no quedar incompletas dichas teorías. ¿No lo vieron así ni ellos ni sus colaboradores? Era necesario que alguien planteara estas contradicciones.

Aunque estos autores no ofrecieron, como era de esperar, ningún ejemplo en pretérito con **z-** inicial, los detallaremos también de forma similar a los del presente:

Izan	*Edin	*Edun	*Ezan
<i>ni-n-z(e)-ze-n</i>	<i>ne-n -z(e)-di-n</i>	<i>ni-n -z(e)-du-n</i>	<i>ne-n -z(e)-za-n</i>
<i>hi-n-z(e)-ze-n</i>	<i>he-n -z(e)-di-n</i>	<i>hi-n -z(e)-du-n</i>	<i>he-n -z(e)-za-n</i>
— <i>z(e)-ze-n</i>	— <i>z(e)-di-n</i>	— <i>z(e)-du-n</i>	— <i>z(e)-za-n</i>
<i>gi-n-z(e)-ze-n</i>	<i>gi-n-t-z(e)-di-n</i>	<i>gi-n-t-z(e)-du-n</i>	<i>gi-n-t-z(e)-za-n</i>
<i>zi-n-z(e)-ze-n</i>	<i>zi-n-t-z(e)-di-n</i>	<i>zi-n-t-z(e)-du-n</i>	<i>zi-n-t-z(e)-za-n</i>
<i>Zl-z(e)-ze-n</i>	<i>z-IT-z(e)di-n</i>	<i>z-IT-z(e)-du-n</i>	<i>z-IT-z(e)-za-n</i>

Se puede observar que la llamada **-IT-** pluralizadora aparece claramente en las terceras del plural de tres de los verbos y, como se sabe, *Izan* hace reaparecer dicha partícula en los derivados dativales : *z-IT-zaizkion*, *z-IT-zaizkigun*, *z-IT-zaizkizun*, etc. En las plurales de 1ª y 2ª personas, no aparece la repetida **-IT-**. En su lugar se observa la **-Tza-** de *gintza...*, *zintza...* Venimos proponiendo que **-tza-** es la raíz reforzada de *izan* para plurales, como han dicho varios vascólogos. De la raíz plural **-ITza-**, de *Izan*, procede la **-IT-** pluralizadora.

La conclusión que pretendemos extraer de estas observaciones es que, tal vez, se ha intentado solucionar con unos golpes de audacia un tema muy puntual, por importante que fuera, sin indagar en absoluto el conjunto de toda la conjugación vasca, con lo cual, se dejan por el camino problemas muy esenciales sin resolver.

De todos modos, las citadas teorías de marcas temporales han sido casi totalmente admitidas por los más eruditos vascólogos. Es sorprendente, pero parece que no haya habido discusiones sobre las mismas. Se consideran “hechos probados”, sin más, y se hace uso de las mismas, como si no se hubiera querido o sabido profundizar en dichas parcialísimas e incompletas teorías. En cualquier caso, señalamos a continuación lo que hemos podido observar en algunos autores :

En “*Lehen Urratsak-II*”, de Euskaltzaindia, 1987, se hace mención de este tema varias veces. En p.135, ya expone que **d-**, **z-** y **l-**, son marcas de modo o tiempo. Añade que, como se sabe, en Biz. es $\emptyset$ - para el pretérito (*eban*) (=Gip. *zuen*). En la 140, que **d-** no es marca personal en presente y que en su lugar, cuando no es presente, aparecen **z-** y **l-**. En p.143, que la marca de 3ª persona es $\emptyset$ - y las iniciales **d-**, **z-**, **l-**, no tomaremos como marcas personales sino de tiempo o modo. No merecíamos, siquiera, un intento de su explicación ? ¿Puede Euskaltzaindia admitir y hacer suyas estas teorías sin profundizar seriamente en ellas, porque no están probadas debidamente, sin intentar siquiera ofrecer alguna explicación ?

Beñat Oihartzabal, en “*Structural Case and Inherent Case Marking : Ergaccusativity in Basque*”, publicado en “Anejos ASJU-XXVII”-1992, 337, cita la propuesta de Trask, la aprueba y la aprueba en su escrito, aunque añade la siguiente nota a pié de página (45) “*The “prefix b- is sometimes listed together with d-, z- and l-. It is used in imperative forms. I do “not look upon it as a tense-mood marker, but rather as a complementizer.”* Es muy gratificante que este miembro de Euskaltzaindia separe, por lo menos, la **b-** imperativa de las restantes “suposiciones”. De todos modos, nos hubiera gustado saber más detalladamente a qué se refiere con “*a complementizer*”.

Ricardo Gomez & Koldo Sainz, (1995) “*On the Origin of the Finite Forms of the Basque Verb*” - Towards a History of the Basque Language, (Eds) J.I.Hualde, J.A.Lakarra y R.L.Trask, además de otros temas sobre el verbo vasco tratados con minuciosos detalles, también tratan este asunto en la

p.249 y sig.. Explican las propuestas de Trask y Rijk y las asumen en general. Transcribimos la nota 19 en la que dice : “*Trask does not take into account the pluralizers found in present-day forms B gago-z “we are, stay”, zago-z you “are”, dago-z “They are” ; G *gago-de>gaude “we are”, *zago-de>zaude “you are”, *dago-“de>daude “they are”. These pluralizers would have arisen, in his opinion, to avoid the “ambiguity between third person singular and plural, and later expanded by analogy to the “first and second person plural”* Los recursos utilizados para deshacer la ambigüedad de número de las terceras personas, han sido asumidos, algunas veces, sin necesidad, por la primera y segunda personas. En la p.253, exponen que *l-(o le-)* “in unrealis forms” (*letorke*). En la 255, que la mayoría de los autores sostienen que Biz, prefijo Ø- del pretérito es más antiguo que el Gip. *z-*, excepto Mitxelena.

Pablo Albizu & Luis Eguren, en “*Morphological Analysis in Comparison*” publicado en el Vol. 201 de *Current Issues in Linguistic Theory* - John Benjamin Publishing Company, (2000), siguen a Trask y Rijk y constatan que no existen marcas personales de tercera.

Los profesores de Filología Vasca, Patxi Altuna y Miren Azkarate, (2001) en “*Euskal morfologiaren historia*”, p. 202 y sig. detallan las dos teorías y las admiten, sin ninguna explicación, por increíble que parezca.

Por contra, hay un autor que no está de acuerdo en asumir, sin más, dichas teorías. El Sr. Michel Morvan, “*FLV-46*” (1985), 46, en “*Le pronom de troisième personne en proto-basque, “fiction ou réalité ?”*, (209-214), manifiesta que no refuta nada pero su aceptación puede ser demasiado apresurada. Nadie le ha tenido en cuenta.

La catedrática Karmele Rotaetxe, en su artículo “*Structure des formes verbales finies en basque*”, publicado en BSLP, t. XCIII (1998), fasc. 1, p. 289-322, cita las teorías de los Sres. Trask y Rijk, pero no las aprueba y propone que la *d-* inicial del presente de terceras personas “*es expletiva o de relleno*”. A lo largo de dicho artículo trata muchos temas pero en el momento de proponer la *d-* expletiva, es extraño que no intente siquiera ofrecer la menor explicación o que indique de dónde toma o procede dicha *d-*, precisamente, para ejercer la función de relleno. Decir que es un relleno, sin más, en este caso no sirve para resolver nada.

Argumentos para rechazar las teorías de los Sres. R. L. Trask y R. de Rijk

Nos permitimos citar, con todo respeto, una frase de R. de Rijk en su famoso artículo ‘*Nunc’ Vasconice*, 696, por si, salvando las debidas distancias, pudiera servirnos para algo a nosotros también: “*Por cierto, no es del todo preciso ejercer el oficio de historiador para ser curioso “del pasado”*”

Antes de entrar en el tema que nos ocupa, quisiéramos plantear una cuestión previa como es el estudio de la marca Ø- del Biz. en pretérito. Todos los vascólogos aceptan (menos Mitxelena, ¡qué casualidad !) la teoría de que la carencia de marca es la originaria y más antigua. No hemos tenido la suerte de hallar ningún trabajo entre los muchos filólogos, lingüistas y vascólogos, que hayan probado esta propuesta. Muchos de ellos se han pronunciado en dicho sentido pero sin probar nada. Alguien puede decirnos quién ha intentado probar las razones que existen para aceptar dicha teoría?

Se indicaba más arriba una cita de R. Gómez & K.Sainz, a quienes hemos de agradecer que nos hayan señalado la misma. Mitxelena, en “*Lengua*

común y dialectos vascos” publicado en “Palabras y Textos” (1987), 43, dice : “Cuesta olvidar que desde los primeros textos se “documentan formas de pretérito de esta clase como zedin o zizan. El mito schuchardiano del “carácter original de la falta de prefijo (unido a la extraña idea de que egoan “estaba” era “de alguna manera no explicada ‘lo mismo’ que egon “estar, estado”) puede tener “fundamentos glotogónicos (‘cero’ tiene que ser anterior a ‘algo’), pero carece de razones “textuales en su abono”

Gracias a este profesor nos hemos enterado de que no está universalmente admitida dicha teoría. Por descontado que los seguidores de Mitxelena, una legión, habrán leído seguramente esta frase pero todo parece indicar que no concuerdan con él en este tema, aunque ninguno de ellos ha osado rebatirle, que sepamos, con las debidas argumentaciones. Se le ignora y punto.

Por nuestra parte, debemos decir que en Biz. existen muchas formas con **z-** inicial, como las intransitivas : *zan, ziran, zedin, zitezen*, las alocutivas, *zoan, zonan, zoazan, zonazan*,. Las transitivas cortesas *zituzan, zitubezan, zeban, zeben, zaben, zituan, zitxuen, zitxuezen*. Las familiares o alocutivas, son tan propias de la conjugación euskérica como las cortesas, Muchas flexiones derivadas del preterito, donde otros dialectos llevan prefijo **z-**, el Biz. lleva **l-** pero no quedan vacías. El Biz. tiene **z-** inicial en varios verbos sintéticos como : *zirudien, ziarduan, zirautson, zinoen, zeritxon, zirudiana, zino-tsan, ziarduen, zirautsen*. ¿Todas las z- iniciales mencionadas aparecen en Biz. por influencia Gip, como decía Azkue ? ¿Las de *z-an* y *z-iran* también ? Si a estas últimas les quitamos dicha z- ¿diremos que fueron, en su origen primitivo, **an** e **ir-an** ?

Por otra parte, fue V. Stemph, en 1890, el primero que expuso este tema señalando sus dudas sobre la **z-** de *zuen, zuten, zituen, zituzten*, en su artículo “*La langue basque possède-t-elle, oui ou non, un verbe transitif ?*” En la p.6, dice que está tentado de tomar la **z-** inicial de dichas flexiones como nominativo y de considerar ausente al ablativo, si no existiera la dificultad de la supresión de la **z-** en el Biz. Se puede observar, pues, que las dudas vienen de mucho tiempo atrás y era de esperar que alguno de nuestros modernos vascólogos hubiera estudiado a fondo dicho tema.

Tres años más tarde, en 1893, Schuchardt, en “*Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco*”, editado en “BAP-1972-2º y 3º” en la p. 222, indica que *z-uen* no puede significar “él tenía (a él), sino “a él tenía (él), propiamente “el fue tenido” pero le hace dudar el prefijo $\emptyset$ - del Biz., como *e-b-an*, que supone que son las más antiguas. Lo mismo que le pasaba a Stemph. Por eso añade : “*Creo que estas formas sin z- son las más antiguas y que “la z- de zan (explicándola como z-an) fue transmitida a zuen y luego a las formas “correspondientes de todos los verbos transitivos e intransitivos”*

Qué cerca anduvieron los dos. Véase “FLV-91”, 558. Efectivamente la **z-** de *zuen* viene de *zan* pero no de la manera que dice Schuchard, puesto que la secuencia fue : *za-n* (de *lzan*) más *u* (raíz de *edun) = *za-u-(a)n / za-u-(e)n* > *zuen*, (Biz. *zaben/zeban*) por lo que la **z-** inicial, parte de la raíz de *lzan*, de señalar a alguien o a algo, señala al paciente o absoluto y no nos queda **nada** para el agente o ergativo. La actual Biz. *eban* < *euan* procede de una anterior del tipo *zeuan, zauen* que aún existen en dicho dialecto. Con agente o ergativo plural tenemos Gip. *zuten*, **z-** para paciente y **-te** para el agente.

De otro lado, Lafitte, en “FLV-5” (1970), en un artículo titulado “Etxahunen bertsoak guipuzkeraz”, p.237, defiende que la **z-** prefijada de *zizun* y *zuian* pertenece al sujeto paciente tanto como la **h-** representa en *hian* que sustituye a *zuian*. En la p.276 de su “Grammaire...” llega a la conclusión de que la **z-** de *zukan* y *zuzun* y la **l-** de *lituzke* corresponden al paciente. Como se sabe, Lafitte, como buen euskaldun, estaba en contra del pasivismo, pero estas manifestaciones suyas justifican totalmente la teoría pasivista.

Lafon, p. 384, de “Systeme...”, interpreta la **z-** de *zuen* como paciente. En “BSLP”, p.209, señala que contrariamente a lo expuesto en su “Systeme...”, la **z-** de *zuen* corresponde al agente. En el siguiente artículo, en el mismo boletín, p. 150, dice que **z-** y **l-** parecen designar al paciente con agente de tercera del plural porque llevan sufijo **-TE** o **-E**. Se manifiesta de acuerdo con el argumento de Lafitte señalado anteriormente. Por lo tanto, no parece que estemos tan solos en este tema.

Con todo, el mejor argumento para demostrar que el Biz. tuvo y tiene la **z-** inicial porque la exhibe aún en muchas formas, es en los familiares del pretérito **zan** “era” : Gip. *ukan-unan* (sin **z-** inicial) Biz. *zuan-zonan* (con **z-** inicial) Lab. *zukan-zunan*, Sul. *zia-zuñá-zuzun*, Aez. *uen-uen-zinuen* (sin **z-** y con **z-**) Ron. *ziua-ziua-zunion*, ANm. *zuta-zuna*, ANs. *uen-unen*. Está meridianamente claro que las **z-** iniciales señalan al paciente porque **-(k)a, -na, -zu**, son los agentes o ergativos masculino, femenino y respetuoso. Ocurre lo mismo con los pacientes de tercera plural. Gip. *itukan-nan* (sin **z-**), Biz. *zoazan-nazan* y variantes *zitxuan-nan*(con **z-**), Lab. *zitukan-nan*, Sul. *zutian-uñan-tuzun*, Aez. *zitua-una*, Sal. *ituen-ituen-zintzan* (sin **z-** y con **z-**), Ron. *ztiua-ztiua-zuntion*, ANm. *zituzta-na*, BNor. *zitzun*. De todos modos, se conservan aún formas con **z-** inicial en las localidades Gip. de Deba, Mutriku, Zegama, Zumarraga, Urretxu, Legazpia, Ormaiztegi y en ANs. en Hondarribia, Bera, Lesaka, Etxalar, Oronoz.

Un detalle significativo : Euskaltzaindia ha adoptado para las familiares del euskera batua, las formas *zukan, zunan, zitukan, zitunan*, a propuesta del académico B. Oihartzabal, supuestamente porque se usan así en su euskalki labortano. Qué pena que, o bien este mismo señor, o algún gipuzkoano o navarro, pero, sobre todo, algún euskaltzain bizkaíno, en aquel momento, no hubiera propuesto investigar el correspondiente paradigma completo del bizkaiera, es decir : **nintzuan, zuan, gintzuan, zitzuan** y sus variantes, con formas de primeras personas antiquísimas, conservadas solamente en bizkaiera y que nos llevan de la mano a la reconstrucción de las formas verbales originales y primitivas : ***nintza-u-(k)a-n, *za-u-(k)a-n, *gintza-u-(k)a-n, *zitza-u-(k)a-n**. Una vez más, ¡vaya pedrada al bizkaiera ! y, por extensión, al euskera común. Además, son de las más primitivas e importantes flexiones que existen para la reconstrucción de la originaria conjugación euskérica. Unas flexiones primitivas, milagrosamente conservadas en el dialecto tantas veces despreciado del Biz., donde destacan **nintzuan** y **gintzuan**, condenadas por Euskaltzaindia a desaparecer, por la eterna hipoteca que tiene hacia las formas de Iparralde, en este caso, las mucho más modernas **nindukan, gintukan**, procedentes, al fin y al cabo, de las citadas anteriormente. Los señores de Euskaltzaindia ¿deben defender todos los dialectos del euskera por igual o les es lícito ningunear así al bizkaiera que también procede del euskera común? Si ahora nos dijeran que no se dieron cuenta o no lo sabían, ¿qué se podría decir? Según nos han confesado algunos de ellos, para la obtención de títulos lingüísticos vascos, no se estudian

a fondo ni la creación y desarrollo de la vieja conjugación euskérica ni los pronombres que intervinieron en su formación.

Por todo lo expuesto, hay pruebas evidentes de que el Biz. tuvo y tiene **z-** por más que la haya perdido en muchísimas flexiones. Aquí coincide con todos los dialectos, menos el Gip., que se aparta de todos, pues presenta **uan-unan, ituan-itunan**, sin rastro de **z-**. Pero, ¿no se dice que Gip. **z-** y Biz. **Ø-** son marcas de pretérito ? Aquí ocurre completamente al revés. Gip. **z-uten** y **z-ituzten** no llevan acaso la **z-** inicial ? Por qué no las familiares **(z)u(k)an, (z)unan** ? Las familiares **z-ukan, z-unan** del resto de los dialectos prueban que el Gip. debió tener dicha **z-** que la perdió por desgaste. Lo mismo ha ocurrido con Biz. *eban, etorren, ekarren*, etc. Algo similar le ocurre al Aez. que ofrece masculino y femenino sin **z-** y con ella el respetuoso. ¿Por qué no se dice, por ejemplo, que el Gip. no tuvo en origen la **z-** inicial (por *uan, ituan,*) y luego la tomó prestada del Lab. ?

Muchas de las variedades de estos dialectos conservan aún formas con **z-** inicial en la conjugación **cortés** del pretérito, de donde proceden estas familiares, de la misma manera que ocurre en las flexiones del presente. Nos es grato proclamar en este punto la extraordinaria y providencial aportación del dialecto Lab. por la conservación de estas flexiones corteses, prácticamente por el 100% de su población, gracias a lo cual nos permite demostrar plenamente que las formas originarias **corteses** del transitivo ***edun** prestaron sus flexiones para formar las **familiares** de *Izan*, también en pretérito. Sin embargo, es muy escasa la conservación de estas flexiones en la conjugación **cortés** del Gip., Biz. y ANs., pero los ejemplos son muy significativos porque apoyan al Lab confirmando que primero se crearon las flexiones corteses y sirvieron después para alocutivas de *Izan*. Se confirma, además, entre todos los dialectos, que la popular conjugación familiar o alocutiva ha conservado mucho mejor que la cortés las formas originales y más antiguas, como hemos expuesto varias veces. En este caso, se exceptua al Lab. que nos ha conservado de maravilla estas flexiones originarias en ambas conjugaciones.

Si la marca más antigua del pretérito de 3ª persona fue cero, es decir, careció de marca, hay que intentar explicar de dónde procede el prefijo **z-** posterior, sea un adverbio temporal o cualquier otra cosa. Si seguimos a Schuchardt y decimos que una hipotética original *euan* tomó la **z-** de *z-an*, no podremos pretender que sea marca temporal porque **-za-** de *z-an* es la raíz de *Izan*.

Con todo ello, es de suponer que no se negará que el Biz. tuvo y tiene aún prefijo **z-** en pretérito tras las pruebas que se han presentado. Si se sostiene lo contrario, sería interesante conocer los argumentos que puedan aportar los filólogos y lingüistas euskéricos para cumplir las exigencias probatorias que deberían ser comunes para todos, sin “bula” para nadie.

Dicho ésto, veamos los argumentos que exponemos para negar que **d-**, **z-**, son marcas temporales, porque existen muchas flexiones de presente que comienzan por **z-** (el Biz. con su evolucionado **j-** y otras variantes) aunque la mayoría de ellas son familiares o alocutivas que son tan legítimas como las corteses, mientras no se demuestre lo contrario.

Presente de indicativo, intransitivas, indirectas.

Según los dialectos, (Ver tomo II de “Reconstrucción de la conjugación euskérica” de Iker J. Laka) : *zaió, jako, zau, zako*, singulares, *zazkio, zaizko, jakoz, zaitzo, zaizkio, zaizkau, zazko*, plurales. *zaiote, zaie, jake, zabei*, sin-

gulates, zazkiote, zaizkote, jakez, zaitze, zaizkie, zaizte, zazkabei, zeztee, plurales, con dativos de 3ª persona. Con dativos de 1ª y 2ª persona hay muchas más. Se podrían añadir sus familiares pero no es necesario.

Alguien puede oponerse, y estará acertado, diciendo que **za-** es la raíz del verbo *Izan* y que ahí falta el prefijo **da-** de 3ª persona que ha desaparecido. Precisamente lo que venimos defendiendo desde hace mucho años es que la forma original, al menos la más antigua, es *da-za-io/*da-za-ko, siendo **da-** marca de 3ª persona y **-za-** la raíz de *Izan*. Está atestiguada **dizako** en Navarra. De todos modos, es un buen indicio de que también es probable que procedan de esta raíz de *izan* la **z-** de **z-agok**, **z-eramat**, **z-ioat**, etc.

Los que ahora digan que a **-zaio** le falta el prefijo **da-**, suponemos que no tendrán ningún inconveniente para admitir que al pretérito **-za-n**, también raíz de *Izan* + *n*, le falta igualmente algún prefijo, cualquiera que sea, que debió tener en origen.

Presente de indicativo, transitivas, directas, familiares

Tenemos Gip. *zetikat-ñat*, *zetik-n*, *zetikagu-ñagu*, *zetitek-n*. Los otros dialectos presentan *d-*, *t-*.

Futuro de indicativo, transitivas, directas, familiares.

Lab. *zikeat-nat*, *zikek-n*, *zikeagu-nagu*, *ziketek-en*, singulares, *zitizkeat-nat*, *zitizkek-n*, *zitizkeagu-nagu*, *zitizketek-kene*. Todo un futuro, no pretérito, con prefijo *z-*.

Potencial-futuro-presente, transitivas, directas, familiares.

Jaixat-nat, *jaixadaz-nadaz*, *jaik-n*, *jaizak-n*, etc. *zezakeat-nat*, *zetzakeat-nat*, *zezakek-n*, *zetzaket-n*, etc. *xaketat-nat*, *xazketat-nat*, *xakek-n*, *xazkek-n*, etc., *zaketat-nat*, *zazketat-nat*, *zakek-na*, *zazkek-na*, etc.

Presente de indicativo, transitivas, indirectas, familiares

Gip., Lab., Aez., ANm ; *ziokat-nat*, *zioat-nat*, *xakiotat-nat* = yo a ti, *ziok-n*, *ziok-n*, *zaiok-n*, *ziok-n*, = él a él, etc., Biz., *jeutsaat-nat*, *jeutseet-nat*, *jeutsak-n*, *jeutsek-n*, etc. El Sul., Sal., Ron., BNor., comienzan por *d-*.

Futuro indicativo, transitivas, indirectas, familiares

Lab., *ziokeat-nat*, *ziokek-n*, *ziokeagu-nagu*, *zioketek-kene*, etc. Sul. con *d-*

Potencial-futuro-presente, transitivas, indirectas, familiares

Biz., *jaixuat-xonat*, *jaixueet-nat*, *jaixok-n*, *jaixuek-n*, etc., Lab., *ziozakeat-nat*, *ziotzakeat-nat*, *ziozakek-n*, etc. Aez., *xaxoketak-nat*, *xaxozketak-nat*, *xaxokek-n*, *xaxozkek-n*, etc., ANm., *zoketat-nat*, *zozketat-nat*, *zokek-na*, *zozkek-na*, etc. Los otros dialectos con *d-*

Presente de indicativo de verbos sintéticos intransitivos, familiares

egon "estar"

Gip. *zegok*, *zeok*, *ziok*, Biz. *xagok*, *jagok*, Lab. *ziagok*, ANs., *ziok*, singulares. Gip., *zeudek*, *zeurek*, *zaurek*, *zerek*, *zeek*, *ziozk*, *zebek*, *ziaudek*, *ziiz-*

tek, zabek, Biz. jagozak, Lab. ziagozik, ziaudezek, ANs. zioztek, zaudek, plurales.

etorri “venir”

Gip., zetorrek, ziatorrek, zetork, zeatorrek, zatorrek, Biz., xatok, jatok, Lab. zathorrek, ziathork, ANs. zetorrek, zatorrek, singulares, Gip. zetozteak, zetozik, zetozek, zatoztik, zetortzek, zetortzik, zetoztik, zietoztik, Biz. jatozak, Lab. zathozik, ziathozek, ANs. zatorzek, zatozteak, plurales.

ioan “ir”

Gip. ziak, ziek, zijoak, zijok, zoak, zijeeak, zijuak, zijook, zijoek, Lab. zioak, ziohak, ANs. ziak, zijiak, singulares, Gip. zeaztik, ziaztik, zijoaztek, zijoazek, zijotzek, zeatzik, ziitzik, zieztik, zietzik, zikeetzik, zijuazek, zijootzek, Lab. zioazik, zihoazek, ANs. ziaztek, plurales.

ibili “andar”

Gip. zebilek, zabilek, zeillek, ziabilek, Lab. ziabilak, ANs. zebilek, singular, Gip. zabiltzak, zabiltzek, zebiltzik, ziabiltzazek, ziabiltzan, zebilzek, Lab. ziabiltzak, ANs. zabiltzak, zabiltzatek, plurales.

jarrai “seguir”

Formas halladas en Pierre D’Urte ; ziarraitek, ziarraitak, ziarraikuk, ziarraiyok, singulares, ziarraiztek, ziarraizkidak, ziarraizkiguk, ziarraizkotek, ziarraizkotek, plurales.

Presente de indicativo de verbos sintéticos transitivos, familiares

ekarri “traer”

zekarkat, zekarret, ziaxharkeat, zakart /// zekarrek, zekarkik, ziaxharket, zarkak /// zekarkagu, zekarreagu, ziaxharkeguk, zekarguk /// zekartek, zekareabe, ziaxhaketek, zekartek.

eraman “llevar”

zeramat, zeamat, zaramaiat, ziaramaat, zaramak /// zeramak, zeamakik, zeramak, ziaramak, zaamak, /// zeramagu, zemakiu, ziaramagu, zaamagu /// zeramatek, zemakie, ziaramatek, zaamatek.

erabili “hacer andar algo, mover, menear”

zebilkit, zerabilleat, zerabilkiat, zarabilaiat /// zebilkik, zerabillek, zarabilak /// zebilkiagu, zebilkiguk, zarabilaiagu /// zebilkitek, zebilkiye, zarabilaie.

jakin “saber”

zekit, zekiat, zakiat, zeakiat, zakit, /// zekik, zeakik, zeakik, zakik, /// zekia-gu, zekigu, zeakiagu, zakigu, /// zekitek, zakie, zeakie, zakittek

Una de las “pruebas” en la que se escudan nuestros insignes lingüistas contra el pasivismo del verbo vasco es que los vascoparlantes no sentimos dicho pasivismo. Ahora podremos decir que tampoco sentimos el pretérito aunque pronunciemos mil veces flexiones de presente con **z-** inicial.

De todos modos, se observa que existe **z-** tanto en el pretérito como en el presente, por lo tanto, no puede ser marca temporal. Igualmente, si tenemos en el presente prefijos **d-**, **z-**, la citada **d-** tampoco puede ser marca temporal.

En pretérito, tenemos *-za-n*, raíz de *Izan* y sin marca de 3ª persona. Sus derivados dativales son : *zi-tza-ion*, *zi-tza-idan*, *zi-tza-izun*, etc. El prefijo **zi-** debe ser algo que quiere representar a la flexión de 3ª y **-tza-** la raíz reforzada de *Izan*. Si esto es cierto, se puede decir que el prefijo **z-** que aparece en formas de presente y pretérito, procede de la raíz de *Izan*. Trataremos en un próximo artículo del prefijo *zi-*. Igualmente del prefijo *l-*

Es oportuno citar algunas manifestaciones del profesor Mitxelena sobre el prefijo **d-**. En *"Sobre Historia de la Lengua Vasca-I"*, "Anejos ASJU-X", 1988 :

En la p. 93 dice que *"t- d-, relativamente abundantes en ibér., faltan en vasc. o se presentan con carácter excepcional"*

En p. 171 : *"faltan casi completamente formas nominales que empiecen por d- o t-, excepto en préstamos y formaciones expresivas"*.

En la 209 : *"Si examinamos un diccionario vasco, llama inmediatamente la atención el "reducido número de páginas dedicadas a d- y t- y su contenido, salvo algunas voces "difíciles, puede muy bien distribuirse en los siguientes grupos : 1) derivados de formas "verbales personales, 2) préstamos, 3) voces onomatopéicas y 4) un número reducido de "voces en que la oclusiva apical es secundaria (p. ej. dostatu "jugar" junto a jostatu : lat. "luxtare)"*

En la nota 7), a pié de página : *"Como es bien sabido, d- abunda extraordinariamente "en las formas de presente. Este es un buen ejemplo de las distintas condiciones fonéticas a "que han estado sometidas las formas propiamente verbales con relación a las nominales."*

Se necesita muy poco tiempo para comprobar lo que dice Mitxelena. Véase la letra **D** en un diccionario euskérico y se observará las pocas páginas que aparecen con la misma y que la distribución de las palabras forma los grupos que dice este profesor. Pero ninguno de sus muchos seguidores que tantas veces le citan en sus trabajos ha mencionado siquiera estas frases suyas antes de aceptar las erróneas teorías que estamos tratando. Después de esto, estaremos en condiciones de llegar a la conclusión de que la letra **D** no es originaria vasca por lo que era imposible que pudiera representar ninguna marca temporal en las formas verbales "primitivas". Es de suponer que se tendrán en consideración estas manifestaciones de Mitxelena a la hora de tomar las pertinentes decisiones.

Por lo tanto, el Sr. de Rijk no podía probar que un supuesto **da-* originario era igual a 'ahora', porque partía de un sonido inexistente en euskera. Como dato curioso, Astarloa en "Discursos Filosóficos", p. 536, dice que la **d** no es conocida en las lenguas maja, quechua, china, mejicana, tártara y la de los lamas del Tibet.

La **d-** no es una letra original vasca por lo que no puede ser marca temporal original ni puede ser resto de un viejo pronombre personal primitivo por el mismo motivo. Sin embargo, aparece abundantemente en las flexiones de presente en su conjugación y es obligado preguntarse por su procedencia. ¿Tiene algún origen externo por préstamo de otra lengua? ¿Procede de una evolución interna? En este último caso, ¿a qué letra original vasca debemos su existencia?

Desde otro punto de vista, digamos que 'ahora' se traduce por **orain**, **oraietan**, **oraintxe**, **orain bertan**, etc. y 'entonces', en la primera acepción de 'en aquel tiempo', por **orduan**, **garai artan**, **artean**. Está reconocido que

tanto **orain** 'ahora' como **orduan** 'entonces' proceden del romance. Observemos que no existe 'ahora' ni tampoco la traducción de 'entonces' en una sola palabra euskérica, dejando aparte los romances **orain**, **orduan** y los giros como **garai artan**, **aldi artan**, etc.

No parece que se haya tratado este punto ni por el Sr. R. de Rijk ni por ningún otro autor, nada sorprendente, por otra parte, por lo que venimos observando. De todos modos ¿es una casualidad esta coincidencia o es posible que no hayan existido en el euskera primitivo ni el equivalente de 'ahora' ni el de uno de sus oponentes 'entonces' ? En cualquier caso, sí existen otros como **lehen** 'antes' y **gero** 'luego', 'después'.

¿Cómo expresarían en euskera primitivo, por ejemplo, las equivalencias de las frases castellanas : ahora vengo, ahora me trae; entonces vine, entonces me trajo ; entonces vendré, entonces me traerá ? ¿Disponían de los adverbios correspondientes a 'ahora' y 'entonces' ?

Dejando formuladas estas ideas, veamos qué opciones pudieron existir para expresar los equivalentes vascos de 'ahora' y 'entonces'. En **emendik etxeraino**, **ortik etxeraino** y **andik etxeraino**, los tres adverbios son de 'lugar' con la traducción de : 'de aquí hasta casa', 'de ahí hasta casa' y 'de allí hasta casa'. En **emendik aurrera**, **ortik aurrera** y **andik aurrera**, los mismos tres adverbios son 'temporales' y significan, literalmente : 'de ahora a adelante', 'de ahí a adelante' (es decir, 'de ese momento en adelante') y 'de entonces a adelante', respectivamente. Es curioso el caso de **ortik** que traducimos lo mismo como locativo que como temporal, o sea, 'de ahí', en tanto que **emendik** es 'de aquí' en el primer caso y 'de ahora' en el otro. Igualmente, **andik** es 'de allí' en un caso y 'de entonces' en otro. Recordemos que estos adverbios proceden de los demostrativos **au** (< **oni**), **ori**, **a(r)**, es decir, 'esto, eso, aquello', respectivamente, de los que han derivado **emen**, **or**, **an** 'aquí, ahí, allí' en funciones de locativos y en 'ahora', ¿ ahí?, 'entonces' en temporales.

Asimismo, **emendik ara** es, literalmente, 'de aquí a allí' si es locativo y 'de ahora a entonces' si es temporal, lo mismo que **andik on(era)** es 'de allí a aquí' y 'de entonces a ahora', según sea locativo o temporal.

Todo ello, sirve para el momento actual, porque dichos adverbios son los más usados. Pero lo cierto es que existieron otros más antiguos que estos.

A. Irigoien, en "Haur ola zirola", p. 373, señala que el inesivo **eben** > **emen** sustituyó a ***on** < ***o-n** < ***au-n**, constituido sobre **au(r)** que era la más antigua. Añade que en Arratia, actualmente, alternan **emetik aurrera** y **onik aurrera** 'de ahora en adelante' en ambos casos y que **onik** aparece en el diccionario de Azkue y también **onerik**. En la pag. 374, indica **arik ona** 'de entonces a ahora' y que **andi(k)** es más moderno que **arik**.

Landuchio registra **oneren** 'de aquí', **orreren** 'de ahí', **arean** 'de allí'. Figuran como 'locativos' pero venimos observando que son alternantes con los temporales. También señala **onino** 'hasta aquí', **orino** 'hasta ahí', **arino** 'hasta allí'. De **oneren**, anterior a **emen**, se supone que procede **onerik**, como de **aren** ha salido **arik**. Lacombe, Irigoien y Mitxelena decían que **an** 'allí' es el inesivo de **ar** > **aren** > **aen** > **an**, con lo cual coincidimos. Por tanto, **aren** es genitivo e inesivo al mismo tiempo, lo mismo que **oneren** y **orreren** de Landuchio. Si **au(r)neu** > **auni** > **au-en** > **ab-en** > **amen** > **emen**, genitivo e inesivo al mismo tiempo, su anterior primitiva debió ser **au(r)ne(u)r-en** > **oneren** = genitivo 'de aquí' e inesivo 'en aquí' en locativos y 'de ahora'

genitivo y 'en ahora' inesivo en temporales. Del mismo modo, el actual **or** 'ahí' debe proceder de **orreren**, genitivo 'de ahí' e inesivo 'en ahí'

Azkue, en "EY-Tomo III", p. 283, para el vocablo castellano 'entonces' trae: **andik ona urte asko da** 'de entonces acá han pasado muchos años' (G-elgoibar, B-a-der). **Arik onako barriak** 'las noticias de entonces acá' (B). **Garaitsu artan** 'por aquel entonces' (Axular) En la p. 248, para 'aquí' indica : **Zoaz onerik** 'idos de aquí' (B.Ms.Otx). Lo señalamos aunque en este caso **onerik** se halla en funciones de locativo.

Mitxelena también opinaba que **emendik** es más moderna que **onerik**, **onik**, y **andik** más que **arean**, **arik**.

Tenemos anotadas las siguientes expresiones como alternantes de **andik eta** : **adik eta**, **anik eta**, **añik eta**, **arik eta**, **aik eta**, **alík eta**.

I. Gaminde, en "Urteko jai batzuen inguruko kantak", p. 220, registra : **orain bagoas emendik eta...** en Lemoiz y **orain bagoas onerik eta...** en Loiu. Aunque sean locativos los señalamos.

Añibarro, en "Voces bascongadas" p. 36, traduce 'de aquí' por **onerik** para Biz, y **emendik** para el resto, pero para 'hasta aquí' con el significado de 'hasta ahora' el común **oraindano** y Biz. **orainguiño**, **orain artean**. El mismo autor, en "Escu liburua" **onic aurrera** 'de aquí en adelante'

J.M. de Zabala, en "Verbo regular vascongado" p. 17 : **oneric yoan bear guintzatekez** 'deberíamos ir de aquí'. En "Sermoiak" Tomo I, p. 33, **onic aurrera**, en p. 253, **oneric aurrera**, en p. 255, **¿nos urtengo dot oneric ?** 'cuándo saldré de aquí ? Se confirma que el mismo adverbio **oneric** sirve para 'aquí' y 'ahora'

Fray Juan de Zumárraga indica **oneric aurrera** 'de aquí en adelante'. Este 'de aquí' equivale a 'de ahora'

Orixe, en "Personales, posesivos e intensivos", Euskera-1934, p. 238 expone que se usa todavía el ablativo arcaico **on** que sirve como locativo y temporal juntamente, en **onik ona** (B) igual a **emetik ona** y **onez aurre-ra**(AN) 'emendik aurrera'

Por lo expuesto, ¿se puede proponer con estos datos que el euskera primitivo careció de las voces correspondientes a 'ahora' y 'entonces' del castellano ? Hemos podido comprobar que no existía ninguna dificultad para entenderse con los adverbios que, procedentes de los demostrativos, servían tanto para locativos como para temporales. Es más, se puede decir que **on(i) < (aur-neur)**, es igual al demostrativo 'esto', al locativo 'aquí' y al temporal 'ahora'. Igualmente, **a(r) < (aur)** es el demostrativo 'aquello', de donde deriva el locativo 'allí' y el temporal 'entonces'.

Por otra parte, siguiendo a Josu Oregi, digamos que la partícula **-ke** procedente de **ge-ro** para indicar futuro, tomada también para condicional y potencial, aparece en todas las personas singulares y plurales, **nintza-ke**, **giña-ke**, etc. Asimismo, el pretérito (**l)en**, 'antes', presentado también por Oregi, aparece en todas las formas verbales del pasado en primeras y segundas personas, en forma de **-n-** intercalar, **ni-n-tzan**, **zi-n-tzaizkion**, etc. Las terceras personas han perdido dicho distintivo como **zan**, **ziran**, conservando la marca secundaria de pretérito que es la **-n** final. Por tanto, persisten las marcas de pretérito y futuro hasta nuestros días. ¿Pudo haber existido en las flexiones verbales algún vocablo, que no sea **on(i)**, para señalar 'ahora' o el presente, aunque no fuera la ***da-** del Sr. Rijk por carecer el euskera del sonido **d-**, ? No era necesario pero, si existió, no nos ha llegado ningún rastro.

Todo ello nos lleva a proponer que el uso original de la conjugación del verbo vasco pudo iniciarse sin matices temporales y más tarde se distinguieron, al menos, el pretérito y el futuro, dejando para el llamado presente las flexiones viejas usadas hasta entonces, sin ningún añadido especial porque se entendían por eliminación. Por tanto, cuando fue menester señalar el pasado y el futuro, los adverbios correspondientes han quedado fosilizados en la flexión verbal, por lo que se podría deducir que no ha podido llegar hasta nosotros ninguna fosilización de marca de presente porque no la tuvo nunca el verbo vasco.

El mismo R. de Rijk, en la p. 722 de 'Nunc' Vasconice, al explicar por qué **nator** 'vengo', tan presente como **dator** 'viene', no lleva la supuesta marca ***da** 'ahora', haciendo **nadator**, dice que : "*cabem varias suposiciones, entre las cuales no es muy fácil elegir*", y como la primera de ellas : "*¿ Tal vez diremos que ese indicador de presente no sea obligatorio, "sirviendo tan solo de muletilla a la lengua para llenar el hueco posicional que se produce en "la morfología del verbo porque no existe índice de tercera persona ?" Se observa que a pesar de su defensa de *da 'ahora', admite que el tiempo presente del verbo vasco pudo carecer de marca de presente, porque pudo no ser obligatorio su uso.*

Astarloa, en "Discursos Filosóficos", p. 411-412, señala : "*En el idioma primitivo el uso "del infinitivo sin otro carácter, daría a entender uno de los tres tiempos. Pero, ¿cuál sería "éste ? He aquí una dificultad de las mayores quizá que se presentarán en el estudio de los "idiomas. Por mí, confieso ingenuamente que no hallo fundamento alguno en la naturaleza "para decirme cual de estos tres tiempos sería el primero de que hicieron uso los hombres. "Sin embargo, me hallo inclinado a favor del pretérito".* Ricardo Gómez, en "Astarloaren Ekarpena...", en Euskera-XLVII, 2002, 2, p. 863, menciona también este párrafo de Astarloa. Por nuestra parte, decimos que nos alegramos que alguien más haya tenido la misma idea de fondo sobre los tres tiempos, aunque no entendemos bien por qué interpreta Astarloa que fue el pretérito el que no llevaba ninguna marca temporal en origen, porque lleva (**I**)**en** como dice Oregi. Es en el presente donde no hay marcas distintivas temporales que es lo lógico.

Vamos a examinar otro punto por si pudiera ayudarnos a aclarar este tema. El Sr. de Rijk presenta muchísimos ejemplos con el terminativo -**raino**, -**daraino**, -**drano**, -**rano**. Cita -**ragaindo** > -**raindo** > -**raino** y -**ragino**, -**gino**, -**daino**, -**daño**, -**radino**, que en frases locativas tienen su justificación pero no así en las temporales. Resulta cuando menos curioso que no cite ni una sola vez el temporal -**arte**, tratando como trata del también temporal 'ahora'. Es como si hubiera seguido la inspiración de Axular.

Veamos lo que se ha expuesto sobre -**arte** y -**raino** por si quedara alguna duda.

Azkue, en su Morfología, p. 319-8ª, dice que se confunde **gaberaino** por **gaberarte** 'hasta la noche' y **mendirarte** por **mendiragino** 'hasta la montaña'. El mismo autor, en su dicc. trilingüe, p. 81 del tomo I, dice que -**arte** significa 'hasta' y se agrega a verbos y nombres de tiempo. En la p. 193, tomo II, indica : -**raano**, -**radino**, -**ragino**, -**raino**, -**raiño**, -**rano** 'hasta' y añade que se usa con nombres locales. Digamos como anécdota que un famoso filólogo vasco nos respondió que Azkue decía estas cosas sobre **arte** porque le convenía, sin darnos más explicaciones. Nos debió decir por qué y para qué

le convenía ¿Quiere esto decir, acaso, que cada cual puede decir lo que le interesa ? Demasiada gente “kienkomoyoka”. Así nos va.

En “Lehen Urratsak - I” de Euskaltzaindia, p. 267 y siguientes, en unas largas explicaciones, se deja patente que : “**beraz, etxeraino, baino gero arte**”. También : “**hortaz, etxeraino, basoraino, kaleraino, konbenturaino... esan behar da komunski. Modu “beretsuan, denborazko adverbio direnek, inolako dudarik gabe erakusten digute horiei -arte zor zaiela : hots gaur arte, bihar arte, gero arte, etzi arte...**”. Luego señala que Axular nunca usa **arte** en temporales sino (**r**)aino y aporta sus valoraciones, intentando suavizar o justificar la actitud equivocada de este gran autor que no necesitaba, ni mucho menos, para ser grande, ninguna alusión a esa falsa infalibilidad. Si hubiera sido bizkaino el autor de un error semejante, ¿hubiera recibido la misma justificación de Euskaltzaindia ? De todos modos, Axular es la excepción que confirma la regla. Por tanto, se desprende que Euskaltzaindia manifiesta claramente que **arte** es temporal y **-raino** locativo que, por otra parte, es lo que debería defender claramente.

Para apoyar lo que decimos, en “Erizkizundi irukoitzza” de Euskaltzaindia, que transcribe Ana Mª Echaide en IKER-3, podemos observar en la p. 159/160 cómo hay muchos más pueblos con formas del tipo **gaurarte** que **gaurdano**. En p. 160/161, mucha mayor proporción de formas como **orainarte** que **oraindano**. Lo mismo en la p. 161/162, con **lenarte** y **lendaño**. A continuación, más **betiarte** que **betidano**. En la p. 183/184, mucho más **gauerarte** que **gaberaino**.

Y sin recurrir a más autores, citemos al mismo R. de Rijk, en su trabajo “De Lingua Vasconum”, Anejos ASJU-XLIII, p. 290/291, donde menciona el “temporal” **arte** y registra frases como : **noiz arte** ‘hasta cuando’, **atzo arte** ‘hasta ayer’, **gaur arte** ‘hasta hoy’, **orain arte** ‘hasta ahora’, **ordu arte** ‘hasta entonces’, **bihar arte** ‘hasta mañana’, **gero arte** ‘hasta luego’, **laster arte** ‘hasta pronto’, etc. Se contradice puesto que para defender **da-** ‘ahora’ usa **-raino** siempre y nunca **arte**

Por lo dicho, no hay duda de que **arte** ‘hasta’ es temporal y **-raino** ‘hasta’ es locativo, por lo menos en su origen.. Por tanto, si hubiera existido alguna vez una primitiva ***da** ‘ahora’ temporal, de agregarse a algún terminativo, tendría que ser a un temporal y no a un locativo como lo hace el Sr. Rijk, porque sería un contrasentido.

Por eso mismo, no se dice **ilraino, il daraino**, sino **il arte**, o el pleonástico **il arteraino** ‘hasta morir’. Tampoco se dice **ikusiragino** sino **ikusi arte**, ni **etorriraino** por **etorri arte**. Y como dice Azkue en Morf. P. 583, **datorrearte** ‘hasta que venga’ y no el locativo **-raino**.

Por tanto, la **da** que aparece en **-daraino, -drano**, etc. es poco menos que imposible que sea una vieja ***da** ‘ahora’ porque está agregada a locativos. Debe tener otro origen bien distinto.

Por otra parte, Rudolf de Rijk, p. 712 de ‘Nunc’ Vasconice, expone que el sufijo **-danik** puede sustituir al elativo **-tik**, sobre todo, aunque no exclusivamente, en función temporal : ‘desde’. También aceptaban este sufijo Van Eys, Azkue, M. Agud, Mitxelena. Azkue decía que le gustaba más **gaurdanik** que **gaurtik**. La diferencia está en que de Rijk veía ahí ***da** ‘ahora’ y los autores citados interpretaban como una forma verbal relativa.

De todos modos, queremos constatar que en la encuesta citada anteriormente, “Erizkizundi irukoitzza” de Ana Mª Echaide, en IKER-3, en la p. 149, reproduce la pregunta 6 que se formuló y es la misma que comenta el Sr.

Rijk, es decir, ¿*gaurtik* ala *gaurdanik* ? (Con voces de tiempo). Y sigue la pregunta con *lendik* ala *lendanic*, *noiztik* ala *noizdanik*, *oraindik* ala *oraindanic*, *ordutik* ala *ordudanic*, *betitik* ala *betidanik*, *txikitatik* ala *txipidanik*, *aintzinatik* ala *aintxinadanik*, *aspalditik* ala *aspaldidanik*, *bartik* ala *bartdanik*, con ejemplos hasta la p. 157. Todos estos casos, a excepción de *betidanik*, reflejan el uso incomparablemente mayor del sufijo *-tik* que de *-danik*.

En verdad, cuesta mucho admitir que la *da-* de *danik* pueda ser ‘ahora’. Tenemos la vieja *onerik* ‘desde aquí’ si es locativo pero ‘desde ahora’ si es temporal. Según la teoría de Rijk debería haber existido **ondanik*, temporal. *Emendik* ‘desde ahora’ tampoco tiene una hipotética variante **emendanik*. Igualmente, siempre *ortik* ‘desde ahí’ y nunca **ordanik*. También *arrik*, *andik* pero no **andanik*.

Sorprende que los adverbios de lugar y de tiempo que proceden de los tres demostrativos, no ofrezcan ningún testimonio de *-danik*, cuando, en teoría, en funciones temporales, eran los más indicados para recibir dicho sufijo si **da* hubiera existido realmente con el significado de ‘ahora’.

Procede citar asimismo que el mismo autor indica en la p. 704 de su artículo que existe una complicación y es que además de *oraidara* (suponiendo **da* ‘ahora’ original) literalmente ‘a ahora’, (‘a ahora’, según la teoría de Rijk, debería ser **da-ra*, sin *orai*). Existen otros casos que son pasados y futuros como : *bihardara* ‘a mañana’, *geurzdara* ‘al año que viene’ aunque luego moldea sus significados favoreciendo sus teorías explicando que se perdió el sentido temporal exacto de **da*. Igualmente, *bihardraino* ‘hasta mañana’, *noizdrano* ‘hasta cuando’, a los cuales podríamos añadir *igazdaino* ‘hasta el año pasado’, *orduraino* ‘hasta entonces’, *hara drano* ‘hasta entonces’, *lehendanik* ‘desde antes’, *aspaldidanik* ‘desde hace mucho’, *xasdanik* ‘desde el año pasado’. La gran variedad de ejemplos presentados en tiempos de pretérito, presente y futuro, invita a suponer que lo mismo que se defiende que **da* es ‘ahora’, es decir, tiempo presente, con los mismos ejemplos podría defenderse que representa el pretérito o el futuro.

Tampoco debemos soslayar que en la p. 723, señala que está de acuerdo con Mitxelena en que la hipótesis vasco-caucásica no ha conseguido ningún resultado positivo. Pese a ello, dice que en la lengua *ubykh* “*el vocablo normal para explicar ‘ahora’ no es otro que da*”. Acabáramos ! Un prejuicio erróneo le jugó una mala pasada. Si hay algún vocablo parecido al euskera en cualquier lengua del mundo, se somete al euskera a dicha lengua y punto. Es una pena que este meritísimo señor no haya tenido mejor ayuda de sus colaboradores en temas euskéricos.

Después de decir de dónde no procede la *d-* inicial de tercera persona, lógicamente, debemos proponer la explicación de su gran protagonismo en las flexiones verbales de la conjugación vasca como decía Mitxelena : “*Como es bien sabido, d- abunda extraordina-“riamente en las formas de presente. Este es un buen ejemplo de las distintas condiciones “fonéticas a que han estado sometidas las formas propiamente verbales con relación a las “nominales”*”.

Partimos del supuesto de haber probado en trabajos anteriores que existió y existe el pronombre de *tercera persona*, en *beroni*, *berori*, *bera*. (tan *personales* como *neroni*, *erori*, *geroni*, *zerori*), y cuya marca *b-* hallamos también en *bedi*, *bite*, *beza*, *bitza*, etc. del imperativo, tanto en intransitivos como en transitivos. Si se quiere, se puede argüir que *ber-oni*,

ber-ori, ber-a, proceden, en origen, del **pronombre personal *beur**, indefinido, de **tercera persona**, más un secundario carácter demostrativo en relación con el **locutivo** principal ‘yo’, porque los demostrativos **oni/au, ori, a**, fueron, en origen, exclusivamente para señalar ‘**cosas**’

Todos los gramáticos afirman que el imperativo es el mismo indicativo y que el subjuntivo es el indicativo más una **-n** o **-la**, como son los casos del indicativo **zoaz** y el imperativo **zoaz**, el imperativo **bedi** y los subjuntivos **dedi-n, dedi-la**, por lo que se ve claramente que **b-** y **d-** señalan el absoluto de la tercera persona.

Como la **d-** de la tercera persona no es sonido euskérico originario, es indudable que procede de algo o de alguna parte. Cabrán, seguramente, más de una hipótesis. Mientras otros expongan las suyas, si así lo desean, nosotros ofrecemos la que venimos proponiendo desde hace treinta y cinco años y es que **b** y **d** son “fonéticamente semejantes” y que **d** procede de **b**. Esta alternancia no está reconocida hasta ahora “oficialmente” en la fonética vasca, lo que no es una prueba de que no exista, por lo que deseamos presentar suficientes testimonios y opiniones para probar que existe dicha alternancia. Hemos defendido siempre que la **b-** de las formas de tercera persona del imperativo procede de un pronombre personal primitivo ***beur** ‘otro/otros’, teoría más confirmada que nunca por los testimonios del manuscrito de Lazarraga. Una persona teóricamente muy enterada en temas euskéricos nos ha escrito diciendo que esta alternancia “no figura en el diccionario” y que si fuera así aparecería en él. Pero no nos dice de qué diccionario se trata. En cualquier caso, ¿es muy “científico” rechazar una teoría (muy explicada por cierto) porque no aparece en algún diccionario y que, además, no se nos dice cuál es ? Será alguno más sagrado que la misma biblia.

La **z-** del imperativo, **zaude, zaite**, procede de **zeur**, la **g-** de **gaude, goaz, gaite(z)**, de **geur**, y por lo tanto, la **b-** de **bego/begoz, betor/betoz, bedi/bite(z)** debe proceder del primitivo de tercera persona ***beur**. Las iniciales **g-**, **z-**, **b-**, no son marcas temporales del imperativo sino marcas de pronombres personales.

Por otra parte, se dice que el imperativo es el mismo indicativo, que el subjuntivo es el indicativo más **-n** y que el imperativo y el subjuntivo son lo mismo cambiando la **b-** de terceras personas por **d-**, formando así un triángulo con lados que tienen un origen común.

Por ello, tenemos :

imperativo.- <i>etor...</i>	<i>adi</i>	<i>gaite(z)</i>	<i>zaite(z)</i>
subjuntivo.- <i>etor...</i>	<i>adila</i>	<i>gaitezela</i>	<i>zaitezela</i>

Y como las flexiones de tercera persona están concebidas de la misma manera :

imperativo.- <i>etor...</i>	<i>bedi</i>
subjuntivo.- <i>etor...</i>	<i>dadila</i>

Consideramos probado que la marca inicial **b-** de las flexiones verbales de la tercera persona del imperativo vasco procede del primitivo pronombre personal ***beur**, cuyo nominativo indefinido desapareció, como es lógico, al crearse los artículos para singular y plural, creándose **beur-a** y **beur-ak/eur-ak**, respectivamente. Pero sí existen vivas aún sus formas declinadas como

beur-e, beur-etzat, etc. En **ber-ber-a**, procedente de **beur-beur-a**, tal vez esté presente ***beur > ber**, como **oker** en **oker-oker-a**, **makur** en **makur-makur-a**. Por tanto, si en imperativo, **b-** es marca de tercera persona, se debe admitir que **d-** del subjuntivo y del indicativo es, igualmente, marca personal de tercera, porque **d-** procede de **b-**, por ser alternantes, como defendíamos en *FLV-89*, (2002), p. 102/103

Posteriormente a su edición hemos hallado muchos más ejemplos de la alternancia **b/d**. De todas formas, se pueden observar en la citada p. 103, además de otros ejemplos, multitud de casos de alternancias **b/d, d/b**, precisamente en formas verbales de imperativo y en autores bien distintos. En los nuevos ejemplos hallados, hay varios que confirman lo expuesto en el citado trabajo, por lo que, en primer lugar, detallaremos los casos que apoyan los señalados anteriormente y a continuación los testimonios que entonces no disponíamos.

En dicho artículo omitimos, por error, señalar que la primera mitad de la p.102, hasta el vocablo **bekor**, están tomados del dicc. de Azkue y su suplemento. Este es el detalle :

Illumbe > illunde 'oscuridad' en dicc. Azkue. El mismo autor confirma ahora en "EY-tomo III", p.244 : **goiz illundetan** 'al amanecer y anochecer'

Ubadera, ubegara, udagara, 'nutria' en dicc. Azkue. Confirma Mitxelena, en "De fonética vasca", BAP-1950, p.456 : **uhadera**, nutria' < ***ur-abere**. No comenta nada Mitxelena pero se advierte que le parece normal **b > d**.

Zenbera (BN), **zenberauen** (Oihe), **zenberena** (BN), **zenbra** (BN), **zen-dereben** (AN), **zenderen** (AN) 'requesón', en dicc. Azkue. Mitxelena, en "FHV", p.164, nota 17 a pié de página, después de citar las variantes, **zenbera, zenbe(r)ja, zenbra, zenberauen, zenberun, zenboren, zenbron**, indica : "**zendere(be)n**, en el que se reconoce el adj. **bera** 'blando, "tierno', cf. **gaztanbera** 'requesón', 'cuajada', etc. que podría estar aquí sustantivado. "Parece claro que **-d** es secundaria y procedente de **-b-** por disimilación"

Belaunbiko (De la Quadra), **beleundiko** (Gaminde) 'de rodillas'. Azkue, en "EY-tomo IV", p. 113, registra **belaunbikoka** (G) en el verso 5. En el mismo tomo, p. 123, última línea : **belaunbiko lurrera** (B). En Suplemento a su dicc., p. 515 : **belaunbiko = belauniko** (B.g). No refleja ningún testimonio de **belaundiko** pero sí añade algunos más a **belaunbiko** de De la Quadra.

Menbean, mendean, menpean, menekoa, en "Voces" de Añibarro. Confirma Manuel Agud, en "Materiales para un diccionario..." : **menderatu** (V.G.) 'dominar, sojuzgar', **meneratu** (L) 'poner a punto de', 'bajo el poder de', 'someterse', **menperatu** (V.G) 'dominar'. En el vocablo **menperatu** dice que Garriga explica que procede de **men** poder' y **be** 'debajo'. Al Sr. Agud tampoco le parece extraño **b > d**.

Abar > adar (permutación anormal según Campion). Manuel Agud, en "Materiales...", señala que **adar** 'rama', 'cuerno'. Que Van Eys dice que **adar** es una rama más grande que **abar**. Añade que "la equivalencia fonética b/d (el subrayado es nuestro) seguramente ha ocasionado la homonimia con adar, pero el sentido tan general de adar provocaba o favorecía la confusión". Sobre **abar** propone : "Quizá pudiera explicarse abar sobre vasco (h)abe (q.u) 'columna', 'viga', V ant. 'árbol'. Que así opinaban Uhl., Tromb., L. Mendizabal y Mich. (Y nosotros también). Nos parece muy importante su afirmación sobre la equivalencia fonética **b/d**.

Gobalet > godalet. Gavel en RIEV-12, expone : "un b- roman paraît etre, exceptionnellement, (el subrayado es nuestro) passé à d dans le souletin

godalet ‘verse à boire’. Que en francés es **gobelet** y en español **cubilete**. Ya tenemos uno más que admite **b > d** aunque sea excepcionalmente.

Mitxelena, **tasubo-tasudo**, **Gorostibi-Gorostidi**, **Iviazabal-Idiazabal**, **betagin > *detagin > letagin**, **erdiunide-erbiunide**. Este autor, en “Sobre historia de la lengua vasca, tomo II”, en el capítulo “Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana”, p. 482, dice: “Hay incluso “ejemplos de *I*-procedente en último término de otra oclusiva, como **letagin** ‘colmillo’, de “**betagin**, lit., ‘diente del ojo’, acaso pasando por un ***detagin** intermedio, resultado de una “asimilación”. Nótese que Mitxelena acepta con la mayor naturalidad la alternancia **b > d**, incluso propone un ***detagin** intermedio.

Abaro y **adaro**. Manuel Agud, en “Materiales...” señala: **abaro**, v. **adaro**. En **adaro** AN, L, BN, **habaro** (L), **harago**, **harabo** (L) ‘escobón para limpiar el horno’, ‘rastra sin dientes y de madera que se emplea para desembarazar el suelo del horno’. Por su parte, Azkue, en su dicc.: **habaro** (L-ain) ‘cierto escobón para limpiar el horno, rastro sin dientes y de madera para desembarazar el suelo del horno’ y **adaro** (BNc, Lc) ‘rastro que se usa para limpiar el horno, separar la nieve, desbrozar caminos’

Confirmamos, asimismo, otros ejemplos detallados en el citado artículo:

burrunba, **burrunbada**, **burrundada**, **burrundara**, **durrunbada**, **durrunda**, **barranba**

barga, **darga** ‘agramadera’

bedekatu, **debekatu** ‘prohibir’

aipatu, **aitatu** ‘mencionar’

abareta, **adareta** ‘arado’

albo, **alde** ‘costado’

albagela, **aldagela**, ‘habitaciones a cada lado de la puerta principal’

alberri, **alderri**, ‘pueblo vecino’

anbo, **andu**, ‘cepa, trozo de tronco cortado’

helbe, **helberi**, **helde**, **elderi**, ‘epidemia’

gelbo, **geldo**, ‘persona de poca energía’

itzebagi, **itzedegi**, ‘hendidura, henderse’

zarba, **zardai**, ‘palo largo por el que trepan plantas’

balbal, **daldal**, ‘agitación’, ‘trepidación’

zurrunba, **zurrunda**, ‘ronquido’

baunbateko, **danbateko**, ‘choque’

bardaska, **dardaska**, ‘rama pequeña’

bekor, **dekor**, ‘tonto’

briga, **driga**, (P. Urkizu)

bilbeak, **bildeak**, (Zubimendi)

ibarbaltz > idarbaltz Pedro Zabala

parabisu, **paradisu**, alternancia constante entre los escritores

ginbaleta, **gindaleta**, en Dicc. Larramendi.

primabera > primadera, alternancia constante entre los escritores

ostabar, **ostadar**, en Bahr

binbilin-banbalan, **dinbilin-danbalan**, ‘tañido de campanas’ Umandi

bilin-balan, **dilin-dalan**, ‘sonido de campanas’ Umandi

dentzeju ‘vencejo’ y **bixamona**, **diemunin** ‘día siguiente’ K. Izagirre

babil, **badil**, ‘de pabilo’

bidrachmen, **didrachmen**, en Haraneder

En castellano, **bisílabo** > **disílabo**, etc. etc. En Química : **bicresilo** > **dicresilo**, etc.etc.

Todo ello conduce a admitir la alternancia **b** > **d**. Si se argumenta que debe ser **d** > **b**, se admite igualmente la alternancia entre **d** y **b**.

En la segunda mitad de la p. 103 de nuestro citado trabajo editado en FLV-89, tratábamos de la alternancia **b/d** en formas verbales en varios autores. Es muy importante hallar estas mutaciones precisamente en la conjugación porque es ahí donde más interesa hallar las pruebas pertinentes. Ofrecemos unos ejemplos :

Biz. **daue** > **dabe** > **daube** > **daude** > **daudie**. Es Gip. **dute**. Nos parece correcta esta secuencia. ¿Puede haber dudas entre **daube** > **daude** o **daude** > **daube** ? Azkue, en "Euskal Izkindea", p. 188, señala como "algunas vulgaridades" **daudez** y **daudiez** por **dauez** y **bakardie** por **badakarre**.

Ana Mª Echaide, en "Erizkizundi irukoitza", de Euskaltzaindia, publicado en IKER-3, en la p. 228, registra : **dube** (3 pueblos), **dubie** (1 p.), **daue** (6 p.), **dabe** (34 p.), **deue** (1p.), **debe** (9 p.), **debie** (1 p.), **daude** (5 p.), **deude** (18 p.), **daudie** (3 p.), **deudie** (2 p.), **deudii** (1p.), **daure** (4 p.).

La misma autora y en el mismo trabajo, p. 225, señala los intensivos **zeuek** (56 pueblos), **seuek** (2 p.), **zebek** (3 p.), **zeubek** (1 p.), **zeudek** (2 p.).

El pretérito **euden** procedente de **euén, ében, euben** (Gip. *zuten*)

Igualmente, **abi beza**, de Moguel 'atienda Vd', por **adi beza**

Baldinbez, hizegia de D'Urte y **baldindez**, Añibarro, Larramendi, Van Eys.

Micoleta registra : **emon dite** y **gorde bite**, **xarri dites** y **xarri bidi**

Escribe Orixé : **azkena dedi** 'que sea el último'. Debe ser **azkena bedi**, con **b-** ; **gel ditez argi** 'queden lucidos' y debe ser **gel bitez**, con **b-** ; **biur dedi** y debe ser **biur bedi** ; **agertu dezate** 'muestren' y debe ser **bezate** ; **eraman ditza** 'lleve'. Debe ser **eraman bitza** ; **aipa dezate** y debe ser **aipa bezate** ; **garbi beza nere orban oro ez begon makarrik** 'purifique mis manchas para que no quede mancha alguna'. **Ez begon makarrik** es subjuntivo y debe ir con **d-** : **degon**.

Duvoisin: **ez bezazue debeka** equivale a la usual **ezazue** pero también se usa **dezazue** muchas veces. Otra frase : **ez bezazu gure gain ezar**. Mismo caso que el anterior : la secuencia ha debido ser **bezazu** (con **be-** como en **beza** y **bezate**) > **dezazu** > **ezazu** > **zazu** > **azu**.

Lafitte : **buke, bituzke** (Pot. arcaico), **duke, dituzke** (Pot. indicativo) **deza-ke** (Pot indicativo) **bezake** (Pot. arcaico), **ditazke** (Pot. Indicativo) y **bitazke** (Pot. Arcaico)

Axular (G. Aresti) registra **derra**, imperativo, debe ser **berra**.

Lardizabal : **bantzuzu** 'óyelo' con **b-**, como serían los imperativos de pacientes de tercera persona, en origen. Más tarde con **d-**, **dantzuzu**.

Lertxundi : **bedi** (tratando de Vd.) y **dedi** en otros casos. También **bite**, **ditez**.

Se puede observar, pues, la alternancia b/d en varias flexiones verbales siendo las más interesantes las que se dan en las formas imperativas.

Podemos añadir ahora que en el libro "Mitxelena entre nosotros", publicado por Angel Lertxundi, p. 186, se puede leer : "**aur begi-argirik anitz bekargu**" 'traigamos multitud de niños clarividentes' (Lizardi). No hay ninguna alternancia en esta frase pero queremos resaltar que **bekargu** 'traigamos' está en forma imperativa de primera persona plural, por tanto, **-gu** es el agente o si se prefiere el ergativo y la **be-** inicial no puede ser ninguna de las dos cosas sino paciente o absoluto. Puede aparecer **bekargu** por influencia

de **bekar-Ø** 'traiga él' y **bekarte** 'traigan ellos' que son usuales, pero exigiría **bekarzu** y no **ekarzu** 'traed vosotros', **bekark/bekar(a)n** y no **ekark/ekar(a)n** 'trae tu'. Venimos proponiendo que **ezazu, zazu**, son formas desgastadas y varios autores han registrado la flexión **dezazu** y muchos más las indirectas del tipo **diezadazu**, ambas con **d-** inicial. Esta **d-** representa al sujeto paciente de tercera persona de una oración pasiva o, si se quiere, al absoluto de una frase ergativa, también de tercera persona. En **ezazu, zazu**, no existe ni paciente ni absoluto. Lo que ocurre es que el verdadero, primitivo y originario paciente o absoluto de tercera persona de imperativo es **b-** o mejor **be-**, procedente de los pronombres personales **beroni, berori, bera**. En "Opera omnia" de Bon. se lee "la Prophetie de Jonas", de Duvoisin. En la p. 83, rec. 6, dice : "...*eta ez bezazu gure gain ezar odol hobengabea...*", como se señala en nuestro repetido artículo de FLV-89. La flexión **bezazu**, aunque ignoramos de dónde la sacó Duvoisin, es la forma primitiva correcta pero no la hemos vuelto a ver en ningún otro autor. Por tanto, estas mutaciones que indicamos, precisamente en flexiones verbales de imperativo, subjuntivo y potencial, es otra prueba más para aceptar la alternancia **b > d**, en la conjugación euskérica.

A continuación detallaremos los testimonios que en nuestro citado artículo anterior no se pudieron incluir.

En dicc. Azkue : **zorduru** (BN, L, S ?) 'deudor'. En el vocablo **-buru, zorburu, zorduru, zordun**, 'deudor' y **hartzeburu, hartzeduru, artzedun** 'acreedor'

También en dicho dicc. : **abartsu** (c) 'frondoso' (árbol) y **adartsu** (AN.est-lar, B.G.), 'árbol frondoso'

El mismo autor, en "EY-tomo III", p. 48, nº 272 : **Zeledon** : **ezin duenak ezin emon** 'Celebon : quien no puede no da (B-oñ, F. Segura, Ms. Otxa., p. 70) Nos preguntamos si Zeledon es nombre propio y si tuviera algo que ver con el popular Zeledon.

En el mismo tomo, p. 51, nº 293, registra Azkue : **abere flakoa (argala), odia xilo** 'bestia flaca, el pesebre agujereado' (BN-saraitzu). Manuel Agud, en "Materiales..." señala **(h)obi** 'concavidad', 'fosa'. También, **obo** V 'círculo', 'argolla, anillo de hierro', etc., 'círculo de hierro en el yugo' Indica que en Isturitz, **odi** 'anillo de hierro del yugo'. Dice que es necesario averiguar si **d** o **b** es el sonido original. Por tanto, podemos remarcar que el Sr. Agud admite con total naturalidad la alternancia **b/d**. Asimismo, registra **odi** 'garganta, valle', 'pesebre', 'anillo de hierro en el yugo'. Sobre este caso, Mitxelena, en el tomo II de "Sobre historia de la lengua vasca", en el capítulo "Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana", p.479, señala para 'Hoya' : "Al lado de *vasc. (h)obi que tiene precisamente esta forma por lo menos en Leizarraga y RS-1596, Lizarraga el de Elcano emplea obia, (obia bat, obiatic, obiara, etc.)* fosa, sepultura' Pero Oihenart cita también **odi** como palabra altonavarra : "Mangeoire. Il se prend aussi pour un vallon enfermé entre des montagnes"

En "Materiales...", Manuel Agud, presenta **karba** (Oih.), **kharba** (BN.S), 'carda o rastrillo para purificar el lino' y **karda** (R), **kharda** (BN.S.) 'carda', **garda** salac.

Mitxelena, en el cap. "Basque et Roman", en "Sobre historia de la lengua vasca, tomo I" p. 109, expone : "...Le substantif basque **estalbe, estalpe**, 'abri', 'hangar' a été rapproché de l'a. prov. **estalbiar** 'épargner', cat. **estaliar, gasc. estaubia, estaudia, etc.**

En el mismo libro, p. 123, en una nota a pié de página que termina en la siguiente, indica : “Como la búsqueda del arcaísmo se puede dar en cualquier parte, me atrevo a presentar una “sugerencia demasiado osada. Ante un texto como el doc. original asturiano de 1159, R. “Menendez Pidal et al., “Crestomanía del español medieval I”, p.51, en que se lee : et eciam “ipsos montes siue **andurbiales** in giro, ¿no cabría pensar en **amburbiales**, de **amburbium**, “disimilado y desacralizado, como origen del discutido **andurriales** ? Cf. Coromines “DCELCI, 203 y 207 s., BDELC, s.u. andar”. Aunque sea en castellano nos permitimos constatar esta mutación.

Joxemiel Bidador, en “Ultzamako beste euskal testu bat (1796)”, FLV-88, 2001, p. 523, indica en 6-seigarrena : “Leio guztiec **bi erdidiquequi** beren leatillequi eta seguridade guztiarequi” y en la p. 525, su traducción : ‘todas las ventanas en **dos medias** con sus ventanillos, con todo su erraje y seguridad necesaria’. En ‘dos medias’ debe ser **erdibiquequi**, de **erdibi**.

José Luis Erdocia, en “Bakaikuko leku-izenak”, FLV-91, 2002, señala **ipurubiya** y dice que está documentado **ipurudia** (1708), **yburubia** (1893), **ypurubia** (1893). Opina que **ipurudia** es la forma correcta.

Orreaga Ibarra, en “Ultzamera”, Anejos ASJU-XXVIII, p. 564, dice : “b/d-ren arteko aldaerak” : **lehenbiziko / lehendixiko** (A), **primadera** (U) / **primabera** (U), **adarra / lizarbarrak** /Etxal.) Admite explícitamente la alternancia **b/d**.

Alfonso Yrigoién, en “De Re Philológica Linguae Uasconicae-IV”, p. 242, reproduce el juramento del rey Fernando V, en Gernika, el año 1476 : “Auda nolá milla ta laureun ta yruroguetamâs/ei urteetâ Garagarriren ogueta âmargar(r) en egunear/ errege jaû Fernando bostgarrena(c) guernicaco **ardol** / en bean bizcaitarrai confirmadu eguinezan euren foruac ta eurac bera jauntçat ecutea”. **Ardol** puede ser un despiste o una errata pero también puede ser por causa de una “semejanza fonética” con **árbol**”.

Iñaki Camino, en “Hego-Nafarreraren egituraz”, FLV-94, 2003, p. 457, registra **erdikume ‘erbikumea’**

Jesús Mª Sasía, en “Más sobre toponimia euskérica”, en Euskera XLVII, 2002, 2, p.584, presenta **Urkibi**. Término de Baracaldo, 1598, **Urquibi**. Y se pregunta si es por falsa transcripción de **Urkidi**.

Federico Baraibar, en “Palabras Alavesas”, RIEV-1, P. 360, registra **lucharbia** ‘rábano’, compuesto de **luzea** ‘largo’ y **arbia** ‘nabo’. Atestigua las variantes **luxarda** y **lausarda** en localidades del NE de Alava y añade : “Cuanto a la mudanza de **b** en **d** se da, siquiera esporádicamente, en los dialectos vascos. (cf. **abar** (labortano) y **adar** (guipuz.) ‘rama’ (Campion)

El diario Deia, 4-7-2004, publica un anuncio solicitando maquinista para **dulldozer**. Hasta ahora siempre se ha llamado **bulldozer**. Despiste, errata o semejanza fonética?

Azkue, en su dicc. tomo I, p. 177, trae “**bonbil** : 1º (B-g-i-mond-tx, G-bid-ern), garrafón, “botijo cilíndrico de tierra, pintado de negro, de dos asas y cabida de unos ocho azumbres “(hidria, hoy en desuso). 2º (BN, Gc, L), botella, bouteille”. En el tomo II, p.51, registra “**mundilla** (B-ond), boya de la cual penden los aparejos de pesca de besugo en alta mar”. Desde siempre, hemos oído a los pescadores de Ondarroa decir **bundil-bundille** para el uso que apunta Azkue. Ignoramos si algunos decían **mundil-mundille** pero nunca **mundilla**. Las palabras, con la procedencia que tuvieran, con terminación indefinida en **-il**, en Ondarroa se le añade el artículo **-e** y no **-a**, como en **mutil bat** ‘un chico’ y **mutille etorri da** ‘el chico ha venido’, **kurpil txikixe** ‘rueda pequeña’ y **kurpille apurtu dot** ‘he roto la rueda’. Con ‘bombilla’ sería,

por ejemplo, *bonbilla bat* ‘una bombilla’ pero *bonbilli apurtu dot* ‘he roto la bombilla’ Por tanto, *bundil-bundille* debe proceder de una palabra terminada en *-il* como *bonbil*. En cuanto a su significación, no se podrá decir que *bundil* sea una garrafa, pero es a lo que más se parece. Por lo tanto, reivindicamos que *bundil* procede, con las mutaciones que presenta, sobre todo la de *b > d*, de la anterior *bonbil*.

Resumiendo, por los testimonios expuestos en *FLV-89*, confirmados ahora, y los nuevos que se han detallado, se supone que hemos expuesto un número importante y suficiente de ejemplos para admitir la alternancia *b > d*.

Hacemos notar que Manuel Agud y Mitxelena aprueban implícitamente dicha alternancia y este último la propone además en *betagin > *detagin*. También Gavel, si bien excepcionalmente, la admite. Orreaga Ibarra afirma expresamente la existencia de mutaciones entre *b/d*. Federico Baraibar, admite, asimismo, “*la mudanza de b en d, siquiera esporádicamente*. Es de suponer que Azkue, con la gran cantidad de vocablos que registró con la mutación *b > d*, tuvo que observar la existencia de dicha alternancia, aunque no lo manifestó expresamente. Tampoco podría decir nada en contra des

Hemos dicho al principio que no está aprobada “oficialmente” esta alternancia. Pero no basta decir que no figura en el “diccionario” sin indicar cuál como hubiera sido lógico. No es una prueba “científica” de que no exista realmente. Ofrecemos numerosos ejemplos y podemos pedir, suponemos, que se nos diga uno por uno por qué no se pueden admitir. Tampoco ha propuesto nadie su existencia hasta ahora. Siempre tiene que haber una primera vez. Los mencionados autores no se citan entre sí sobre este tema por lo que no ha existido transmisión de ideas y permanece el asunto sin tratar en profundidad, quizá por no darle importancia.

Si a los Sres. Agud y Mitxelena se les hubiera ocurrido estudiar a fondo este tema, a buen seguro que ahora estaría aprobado y más todavía con la formidable ayuda de la propuesta explícita de Orreaga Ibarra.

Tampoco han ayudado mucho algunos autores que aportan ejemplos de dicha alternancia pero no la completan con su propia opinión ni la proponen para su estudio.

Por todo ello, existen todos los ejemplos necesarios para la prueba *b > d*. Si no está aprobado es porque no se ha tratado con la importancia que se merece. Nosotros no hemos “inventado” nada. Simplemente, hemos buscado y reunido todos los casos que hemos podido y presentado a los profesionales en la materia, con el único objeto de que, si dichos señores tienen a bien, estudien si pudieran ayudar al esclarecimiento de la creación y desarrollo de la conjugación euskérica.

IKER JOSEBA LAKA GUENAGA

SAN FRANZISKO XABIERREN KANTU ZAR BAT

LATXAGAREN OARRAK

Orain dala ogei urte idazki zar batzuek iru eskuratu nitun. Idazki oyetatik bie argitaratu nitun dagoneko.

Lenengoa: "ACTO PARA LA NOCHE BUENA, PEDRO IGNAZIO DE BARRUTIAK ESKUZ EGIÑA, EDITORIAL LOPEZ DE MENDIZABAL, TOLOSA 1984".

Bigarrena: "AMODIOZKO KOBLA ZARRAK, EUSKERAZAINZA, LVII zenbakia 2006 garren urtea".

IRUGARREN IDAZKI ONETAN SAN FRANZISKO XABIERRERI BURUZ ESKUZ IDATZETAKO KANTU ZAR BAT DUGU. XABIER SANTU BAT BEZALA ARTZEN DU.

SAN FRANCISCO XABIERREN KANTU ZARRAREN ARGAZKIA OSORIK AGERTZEN DUGU.

GAÑERA IDAZTEKO TRESNAREKIN EGIÑA DAGON KANTU ZARRA ERE EMATEN DUGU, GARBITASUNAREKIN ERREXAGO IRAKURRI DEZAGUN.

Burura galdera bat datorkigu: Noizkoa ote dugu kantu zer au? San Franzisko Xabier 1506 garren urtean jaio zan Xabier delako gazteluan Napparroan. 1552 garren urtean il zan CHINAREN urbazterrean.

Aipatua dago Juan Karlos Gerrak, R.M. de Azkueri bidalitako paper zer batzuen artean. Egillea ez du aipatzen. Euskera KANTU ZAR ONTAN Gipuzkoako izkuntzarena da.

FRANZISKO XABIERREN jaiotzaren 500 garren urtean ospatzen dugula. Euskaraz egiña dago gur eizkuntzan eta gañera idazki zar batean. Guretako bat bezala azaltzen du.

SAN FRANZISKO XABIER, GURE ZAINDARI TA EREDU BEZALA AGERTZEN DA.

AMAYA

SAN FRANCISCO XABIERRERI BURUZ IKASKETA SAKONAK EGIN ZITUZTEN AZPALDETIK ETA EMEN AZALTZEN DITUGU BERRIZ OSORIK.

EUSKALERRIAREN ALDE (L.923)

JUAN CARLOS DE GUERRA

"CANTARES DE SAN FRANCISCO JAVIER" PAG. DE 338 A 348.

LATXAGA

ARA EMEN ESKUZ EGINDAKO KANTU ZARRA.
ONEN ONDOTIK IDAZKI TRESNAZ ORAIN EGIÑA DIJOA ITZEZ-ITZ.

1 <u>Quinteco Aposto lea,</u> Navia quere fabea, Lexpinson fancianzator, vidastiarren tragean? <u>Estubillo.</u> Ez auxera Juan, qualditu emen, guere Nriau honzaren, beaz zartuguz betico, <u>Titas Fran^{co} Navioz.</u>	<u>Ichasotam Bostico Laxa,</u> luxuan suer midea <u>Ez auxera Juanth</u> 4 <u>Lex milago da Laxa^{car}</u> Cenchan Dila seica, Ama isanic zuzetaco, <u>Yunt zarequin batera</u> <u>Ez arze Juanth</u> 5 <u>Indicatic etoznico,</u> Pela ederra zuzera, Coclavinaco conhaa, <u>water dute au leia.</u>	edo seure vioreraco, <u>quicoc convidatrea?</u> <u>Ez auxera Juanth</u> Hopaldietan Laxa b^oquina Segoan Nri noblea now etoznic q noisetoznico <u>quere felicidadea.</u> <u>Ez auxera Juanth</u>
2 <u>Ichasotican naiizanderu</u> equir viage lucea, Dextu onetan gobianat zeco <u>Ichow aldeco gendia.</u> <u>Ez auxera Juanth</u>	<u>Ez auxera Juanth</u> 6 <u>Quincocoyca arenamode</u> quere zaren betia? Ercubraqin arcaten de lulaxeco sotanca. <u>Ez auxera Juanth</u>	3 <u>Yaloro bezo pauco equinta</u> Nabiz, zeure auxeran owareren arco quereac, ma <u>alivica potreac.</u> <u>Ez auxera Juanth</u> Beren penetan cop ralea Co radis mistra bleac, Ex remedio lactezacca <u>quere recordadac.</u>
3 <u>Milagrososa leozueta,</u> vuan mureantea,	~~Ichasotam Bostico Laxa~~ 7 <u>Cusco suac billetecn alda</u> aurretan alivica	<u>Ez auxera Juanth</u>

[Handwritten flourish]

I

ORIENTECO Apostoloa,
Xavier gure jabea,
Peregrinoen jancian zatos,
vidastiaren trajean.

Estrebillo

Ez aurrera juan,
guelditu emen,
guere Uriau honratsen,
bear ziutuguz betico.
Aita Sn. Francisco Xavier.

II

Ichassotican nai izan dezu
eguin viage lucea,
Portu onetan gobernatzeko
Ichas aldeco gendia.

Ez aurrera juan...

III

Milagrossoa leorres eta
urean mareantea,
Ichasoetan Norteco Isarra,
lurrean susenvidea.

Ez aurrera juan...

IV

Zer milagro da Ichasotican
Conchan Perla sorcea,
Ama izanic Zeruetaco
Yuntzarequin batera.

Ez aurrera juan...

V

Indietatic etorririco,
Perla ederra zu zera,
Esclavinaco conchao,
esaten dute au bera.

Ez aurrera juan...

VI

Jaungoycoaren amodioa
artuazaren betia.
escubiaquin escatsen da
bularreco Sotanea.

Ez aurrera juan...

VII

Ceruco suac billatcen aldu
aisetan alivioa
edo zeure biotceraco,
gucioc convidatsea?

Ez aurrera juan...

VIII

Aspaldietan Zeure beguira
Segoan Uri noblea,
nois etorririco, nois etorririco
guere felicidadea.

Ez aurrera juan...

IX

Ydoro beza gaurco egunetic
Xavier, zeure aurrean
Ossasun aico gaisoac, eta
alivioa pobreac.

Ez aurrera juan...

X

Beren penetan consueloa
Coitadu miserableac,
Erremedio lasterrecoa
gure necesidadeac.

Ez aurrera juan...

“EUSKALERRIAREN ALDE” ALDIZKARIAN

(Lekeitio'n artua)

Cantares de San Francisco Javier

Debí, hace muchos años, á la amistad fraternal de don Miguel de Viguri y Balbuena, mi camarada de infancia el obsequio de un cuaderno manuscrito del siglo XVIII, en el que se hallan coleccionadas diferentes poesías en vascuence y castellano, alguna de las primeras firmada por don Pedro Ignacio de Barrutia, escribano de Mondragón durante los años de 1711 á 1752, y anónimas las restantes. Cuéntase entre estas últimas una canción compuesta en honor de San Francisco Xavier, con ocasión del recibimiento solemne de su imagen en un puerto de nuestra costa. Se describe en ella la imagen con tal proligidad de detalles, que resulta fácil su identificación. Recorrimos primero en su busca las iglesias del litoral guipuzcoano con resultado negativo; y luego hallamos la efigie, perfectamente conservada, en la iglesia llamada de la Compañía, en Lekeitio, cuyos altares, al decir de Labayru, se construyeron por los años de 1759 á expensas de muchos devotos, pero como consigna que el de San Francisco Xavier fue costado por don José Francisco de Unceta y su mujer doña María Ignacia de Iturraxpe (1) y estos señores fallecieron en los años 1751 y 1750 respectivamente, es lo más probable que algo antes de estas últimas fechas se erigiera dicho altar y se trajera su imagen; y así podemos fijar en la mitad del siglo XVIII la composición poética del cuaderno mondragonés, que, según nos informa el ilustrado y venerable sacerdote lequeitiano don Victoriano de Erquiaga, se conserva allí con algunas variantes.

El mismo señor Erquiaga escribe á este propósito: “Entre la gente de mar de esta nuestra villa se ha conservado desde antiguo una devoción especial para con el gran apostol San Francisco Xavier. En invierno, cuando arreciaban los temporales y se prolongaban éstos más días de lo que era de esperar, nuestros pescadores se acordaban del Santo de su devoción, y hacían celebrar misas en su altar para alcanzar por su mediación el beneficio de la bonanza. Estas misas unas veces eran encargadas por la Cofradía de Mareantes, y entonces acudían todos los pescadores en masa á la iglesia de la Compañía. La actitud de humildad y de arraigada devoción con que solían asistir hombres, mujeres y niños era conmovedora y conseguía el objeto de su petición. Pero más frecuente era que las tripulaciones de las lanchas, aisladamente, cada una por sí, hicieran celebrar dichas misas de rogativa. En ambos casos los llamadores de cada lancha se encargaban de avisar á los respectivos tripulantes individualmente, llamándoles uno por uno desde la calle en la forma siguiente: *Txomin: Zořtziretan egongo dala Mesia Konpañiako elixan San Prantziskuren altaran*. En nuestros días se ha enfriado esta devoción para el Santo. Únicamente se reduce hoy día á que se le tome un día determinado como protector de la lancha, dedicando el día á su honra desde el momento que empiezan las faenas de pescar, invocando expresamente al Santo al lanzar el aparejo al mar. En este caso dedican al Santo la limosna que tienen señalada para el Santo protector del día. No es esto decir

que no haya aún marineros que, en tiempos de poca fortuna, hagan celebrar misas y encender una vela en obsequio al insigne Apostol de las Indias, con el fin de alcanzar por su mediación mejor suerte en la pesca”.

Consta la canción de diez estrofas, en que alternan dos versos decasílabos con dos de ocho sílabas, además del estribillo compuesto de un decasílabo partido en dos hemistiquios iguales, y tres octosílabos. La versión de Lequeitio sólo lleva siete estrofas y estribillo. A mi parecer es coetánea a la anterior y envuelve una corrección, impuesta por las exigencias locales, para particularizar más las circunstancias del caso, que el autor de los versos, probablemente guipuzcoano, dejó rodeadas de cierto misterio poético. Era verdaderamente de mayor encanto dirigir la oración al propio apostol, que se suponía venir desde el remoto Oriente, que dirigirla a su imagen fabricada en Nápoles. Pero eso no halagaba tanto a los que la mandaron fabricar y esperaban impacientes su llegada. Los versos, no obstante la corrupción del idioma que les invade por completo, tienen su chispa y reflejan pintorescamente la devoción fervorosa de la gente de mar hacia el infatigable Apostol, que a los más lejanos confines llevó esforzadamente la luz del Evangelio. No cabe leer sus estrofas sin que desfilen ante la imaginación aquellos fornidos pescadores de Arranegui que, curtidos del *kresal*, traslada tan admirablemente a sus lienzos el mágico pincel de Tellaetxe, hombres bravos en el mar, pródigos en las tabernas, jubilosos en la plaza, devotísimos en el templo y honrados en todas partes.

1.	Orienteko Apostoloa Xabier gere jabea, ¿Peregrinoen janzian zatoz Bidaztiaren trajean?		Ama izanik zeruetako Inuntzarekin batera. <i>Ez auréra juan...</i>
	ESTRIBILLO	5	Indietatik etofiriko Peña edera zu zera, Esklabinako kontxa oek Esaten dute au bera. <i>Ez auréra juan...</i>
	Ez auréra juan Gelditu emen Gere Uri au onratzen Beař zaituguz betiko Aita San Franxisko Xabier.	6	Jaungoikoaren amodioan ¡Ai biotzaren betea! Esku biakin eskatzen dezu Bularéko sotanea. <i>Ez auréra juan...</i>
2.	Itxasotikan nai izan dezu Egiñ biyaje luzea, Portu onetan gobernatzeko Itxas-aldeko jendea, <i>Ez auréra juan...</i>	7	¿Zeruko suak bilatzen al du Aizetan alibiyoa Edo zeure biotzerako Guziok konbidatzea? <i>Ez auréra juan...</i>
3	Milagrósoa leoréz eta Uretan mareantea, Itxasoetan Norteko izařa Luřean zuzenbidea. <i>Ez auréra juan...</i>	8	Aspaldietan zeure begira Zegoan uri noblea, Noiz etoriko, noiz etoriko Gere felizidadea. <i>Ez auréra juan...</i>
4	Zeř milagró da itxasotikan Kontxan peña sořzea,		

- 9 Idoro beza gaurko egunetik,
Xabier, zeure auñean,
Osasun asko gaisoak eta
Alibiyoa pobreak.
Ez auñera juan...
- 10 Beren penetan konsueloa
Koitadu miserableak
Éremedio lasterékoa
Gure nezesidadeak.
Ez auñera juan...
- La traducción castellana dice así:
- 1 Apostol de Oriente,
Xavier, dueño nuestro,
¿Vienes vestido de peregrino
En traje de viandante?
- ESTRIBILLO
- No vayas adelante,
Quédate aquí,
Honrando á nuestra villa,
Por siempre te hemos menester
Padre San Francisco Xavier.
- 2 Por el mar has querido
Hacer largo viaje,
Para gobernar en este puerto
La gente costeña.
No vayas adelante...
- 3 Por tierra milagroso
Y por aguas mareante,
Estrella polar en los mares
Y guía seguro en tierra.
No vayas adelante...
- 4 ¿Qué milagro es por el mar
Surja la perla en la concha?
Siento madre de los Cielos
A una con el rocío.
No vayas adelante...
5. Venida desde las Indias,
Hermosa perla eres tú,
Esas conchas de la esclavina
Dicen esto mismo.
No vayas adelante...
- 6 En el amor de Dis
¡Oh, cuán lleno el corazón!
Desatas con las dos manos
La sotana del pecho.
No vayas adelante...
- 7 ¿Busca (acaso) el fuego celestial
Alivio en los aires
O es que para tu corazón
El convidar á todos?
No vayas adelante...
- 8 Tiempo ha que en tu espera
Estaba la noble villa,
Cuándo vendría, cuándo vendría
Nuestra felicidad.
No vayas adelante...
- 9 Encuentre desde el día de hoy,
Xavier, en tu presencia
Mucha salud el enfermo
Ya alivio el pobre (necesitado).
No vayas adelante...
- 10 Consuelo en sus penas
El mísero cuitado
Y pronto remedio
Nuestra necesidad.
No vayas adelante...
- He aquí ahora la versión lequeitiana
que nos transmite don Victoriano de
Erquiaga.
- 1 Indietako Apostolua
Aita Xabier geuria,
Peregrinuen jantzian dator
Bidestiaren antzian.
- 2 Lekeitioko uri noblia
¡O zure ditxaz betia!
Napolestikán ekañ dabe
Napañuako semia.
- 3 Itxasotikan nai izan dozu
Egin biaje luzia,
Poñtu aldetik goberñetako
Zeure eñiko jentia.

4 Napolestikan etoñiriko
Perla edeña zeu zara,
Kosta ontako itxas-gizonak
Esaten deutsu: ¡Auñera!

5 Zori onian fundau izan zan
Lekeition Kolekijua
Uri onetan geldituteko
Xabier Apostolua.

6 Jaungoikuaren amodijuaz
¡O biotzaren betia!
Esku biakin urátzen dozu
Bularéko sotania.

7 Aspaldietan zeure begira
Egon da uri noblia,
Noiz etoñiko, noiz etoñiko,
Bere felizdadia.

CORO

Ez auñera juan
Gelditu emen
Geure uria onrátzen;
¡Biañ zaituguz betiko
Aita Xabier Frantxisko!

La traducción castellana de esta
versión dice así:

1 Apostol de las Indias,
Nuestro Padre Xavier,
Viene en traje de peregrino,
En traje de viajero.

2 Noble villa de Lequeitio,
¡Oh tu plenitud de dichas!

Han traído de Nápoles
El hijo de Navarra.

3 Por el mar has querido
Hacer largo viaje
Para gobernar del lado del puerto
La gente de tu pueblo.

4 Venida desde Nápoles
Hermosa perla eres tú,
Los hombres de mar de esta costa
Te dicen: ¡Adelante!

5 En buena hora se fundó
El colegio en Lequeitio,
Para quedar en esta villa
El Apostol Xavier.

6 Con el amor de Dios
¡Oh cuán lleno el corazón!
Con las dos manos rasgas
La sotana del pecho.

7 Tiempo ha que en tu espera
Ha estado la noble villa,
Cuándo vendría, cuándo vendría
Nuestra felicidad.

CORO

No vayas adelante,
Quédate aquí,
Honrando á nuestra villa
¡Por siempre te hemos menester
Padre Xavier Francisco!

JUAN CARLOS DE GUERRA